

К. СЕНИК

НА ДАЧІ

(ОПОВІДАННЯ)

Уже всі знали: він провокатор. Але сьогодні ще мав прийти сюди, як свій. Сьогодні ж треба було попередити його дальшу зрадницьку роботу. Цілим гуртом засіли товариші в кущах бузку, яким рясно по боках була обсажена довга, що тяглася од воріт аж до саду, доріжка.

Малі діти безпечно гралися в садку недалеко од воріт. А біля них раптом метушня і клубок людських тіл. Всі знали, що там душать „його“, провокатора, але удавали, що нічого не помічають, одводили вбік очі, а вони мимохіть оберталися туди на ворота, біля яких видко було борюкання, вовтузіння, чути було хрипкий стогін людини, що сказано, люто боронила своє, тепер уже заплямоване, життя...

Страшно було за дітей, які що-хвили могли помітити це борюкання, могли запитати, що то, могли потім розказувати про це. Останні сили напружувала Ольга, щоб одвернути їх увагу, щоб не дивитися туди самій, всі ж чуття, проте, зосереджувалися на цій купі людських тіл, туди тягло очі, слух ловив найменший шум звідти. От чути, як глухо вдарилося об землю його тіло, видко, як купою над ним збилися товариші...

Ользі потемніло в очіх. Цей факт, до болю гострий і дошкульний, видався їй раптом сном якимсь важким, вигаданим. Вона заплющила очі, але в ту ж мить розкрила їх широко і розпачливо; Ольга обернулася на ворота знов. Перед нею промайнуло Левкове лице. Не лице — біла пляма. Темними проваллями очі. Справді дивився Левко на сад — чи може лише здалося Ользі. Але він таки справді глянув у їх бік. Він затримав на них свої очі на один хіба момент довше, скільки треба для того, щоб можна було сказати, що цей його погляд кинений не випадково. Несвідомо обернувся Левко в їх бік, а може хотів перевірити, чи не стежить за ними в саду хто чужий, а може шукав собі в них підтримки і співчуття — важко було сказати, та й дивився він сюди не більш як один момент, але довгим і пильним видався Ользі цей його погляд. Вона хотіла одвернутися — хай думає Левко, що вона нічого з того, що трапилося під ворітьми, не помітила. — Удавала з себе безжурну і веселу. Думала — так легше буде товаришам. Але очі одірвати від Левкового лица не могла...

Ольга виразно уявила собі, як стрінуться вони після цього вперше. (Чи зберуться ж вони так швидко всі разом!). І вона так чудесно бачила в очах кожного цю приховану ніяковість і напруженість, яких їм не перемогти в собі ще довго. Вона знала, що всі товариші якийсь час почуватимуть в собі чуже щось, зайве, сторожко, з тривожним пиганням дослухатимуться до того, що йтиме десь там глибше, боятимуться загубити свою досі міцну певність, слідкуватимуть за собою спостерігаючи, як під натиском цих нових плутаних, психологічних мотивів, що зараз викликають чуття якоїсь подвійності, мов би хитається і їхня твердість...

Зраду близького товариша вони переживали вперше. І Ольга знала—довго ще вони мимохіть згадуватимуть його, як вірного товариша, з яким разом пережито стільки прекрасних, тепер затьмарених моментів; вона знала, що товариші ще довгий час не зможуть чітко розмежувати те хороше, що завжди викликало теплу приязнь до нього, від того в ньому, що оце тепер родило в грудях такий пекучий біль, обурення і зневагу, від чого зараз безсило падають руки, плутаються думки, в що не хочеться йняти віри...

Все це трапилося, сплигло на поверхню всього лише за якихсь три-чотири останні дні, може тому ця подія так і приголомшила Ольгу та і весь їх гурт. А може ще й через те, що всі вони були ще надто молоді, не загартовані. Отже товариші почуватимуть себе недобре якийсь час, і очі їхні не швидко ще будуть такі ясні і прозорі, такі дитяче одверті, довірливі, як були до цього. Зрадив один з найкращих їх товаришів, один з найдосвідченіших, що завжди був для них авторитетом...

Ользі хотілося викреслити з свого і їхнього життя цей епізод, забути якось про нього. Тому вона зробила зусилля над собою і одірвала от воріт очі, одвела їх у бік, твердо рішила не дивитися туди більше і, щоб додержати цього свого наміру, Ольга швидко забрала дітей, притиснула їх міцно до себе і, обнявши їхні голівки, сама мов би ховаючи свій непокій і біль за їх безпечною безтурботністю, поспішаючи повела їх мерщій до хати. Але з порогу вона мимохіть обернулася на ворота ще раз.

На доріжці промайнули похапливі постаті товаришів, і враз вони зникли, розпорошилися по кущах—і порожня доріжка виглядала тепер самотньо і сонно, мертво якимось, так мов би по ній давно вже не ходила, не ступала навіть ніколи, людська нога. Лише пом'ята густа і висока трава під ворітьми свідчила про ту боротьбу, свідком якої кілька моментів тому був цей затишний куточок...

Важкі дощані ворота не мали в собі жадної щілини, і ні одно цікаве око не могло бачити того, що сталося, ні одно чуйне вухо не вловило нічого з того, що трапилося по цей бік воріт.

Левко знав це і за це був спокійний. Він сидів на полomanім звезенім сюди від розібраного хліва і складенім тут, трохи вбік от воріт, тину, сидів, важко схиливши голову на груди і думає про все те, що оце тут сталося. Руки йому тремтіли, він і сам цілим тілом тремтів. Гидко було Левкові. Гидко і моторошно. Ще два дні тому це був їх товариш, якому всі вірили, якого любили, про якого піклувалися. „Він“ знав, прекрасно знав усі чисто їх справи, він знав усі їх наміри, з ними сам складав плани боротьби. Правда, іноді вони зовсім несподівано провалювалися, і раз хтось з товаришів висловив підозріння, але всі були обурені з цього, здавалося тоді, безпідставного, недоречного на-тяку, з цього жакливого звинувачення в такім бруднім, неймовірнім, як на його, відданого товариша, вчинкові.

А тут раптом очевидний, безперечний факт зради. Провокатор. І Левка огорнув жах і якийсь внутрішній холод та образа. Але тепер уже край. Вже прибрали його з дороги. Нема його. Муляло лише якесь почуття прикрости, що не пощастило розстріляти його, що треба було душити, що під руками довелося почувати його живе, тепле в страшнім передсмертнім напруженні тіло і бачити очі, наляті тваринним жахом і ненавистю та ще чимсь від плазуна. Здається, що коли б той провокатор знав, що дарують йому життя, пішов би на все ради цього, як пішов на зраду за ради грошей. Він плазував би, цілував їм чоботи,

землю їв би, плакав, благав. Але він знав їх надто добре, щоб вірити в це, тому лише боровся до останньої краплі сил, хоч знав — і це даремне...

Сутінки спустилися непомітно і враз. Темрява швидко огорнула сад. Блимнуло світло у вікнах їх конспіративного помешкання, „дачі“, і було видко, як за фіранками снували тіні людей, щось укладали, кудись поспішали.

— Дітей відправили?

— Так. Їх повіз до міста Левко.

— Збирайте, товариші, папери, збирайте мерщій все чисто, що може навести на якийсь слід. Все зліквідуйте. За ким не числиться ніяка робота, тим, яких ще не виказав „той“, лишитися тут, лягати хутчій спати, вікна навстіж. Безпечність і спокій треба удати за всяку ціну. „Він“ не встиг ще викрити всього, і може пощастить зберегти це помешкання на якийсь час ще...

Левко віз малят з „дачі“ і дорогою обмірковував, що він казатиме, якщо його тут серед поля зустрінуть гайдамаки.

І він був спокійний. Левко добре обміркував свій план, і все логично і просто виходило одно з одного.

Він вчитель, був з цими от дітьми на дачі, має документ, тепер повертається з ними назад до міста. В селі властиво всі так і мали Левка за вчителя цих малят, і він таки справді потроху привчав їх до німецької мови: його частенько бачили з ними, і сусіди не раз спостерігали, як бавився Левко з дітьми в саду. Але ніхто не знав, що ця от синьоока Марійка Левкові донька, бо як і всі діти, вона казала йому „Левко“ і ніколи не кликала його татком, і аж оце тепер Левко відчув, як це добре, що дітей привчили називати батьків саме так, це бо, крім того, що приємно взагалі було чути від них „Левко“, або „Ольга“, одразу створювало між ними, дорослими й дітьми, якісь тісніші, тепліші, товариські відносини рівних з рівними.

Коли б тільки до Гудим доїхати завидна і не стрінутися ні з ким — думав Левко, — а там би діти перепочили і на ранок — до міста.

В Гудимах у Левка був близький приятель, учитель Грицай. Хороший хлопець був цей Грицай. Тихий і лагідний, мов би навіть трішки полохливий на вигляд, він, проте, твердо і уперто провадив свою роботу, був одним з найкращих організаторів там. І Левко замислився. Пригадалися йому деякі епізоди з їхньої спільної роботи, яку вони наладжували тут у запіллі разом з Грицаєм...

— Спа-а-ти хочу! — схлипнув раптом Вовка і голівка його, зів'ялою квіткою похилилася на груди.

Стрененувся, мов од сну прокинувся Левко, розігнав табуни думок. Про дітей забувся зовсім, — докоряв сам собі, бо він таки і справді забувся про те, що вони тут, біля нього. І враз розплився, розтанув весь його біль і непокій, лишилися лише ці малята. Захоплені простором, що розгортався тут перед ними, вони одно поперед одного ділилися своїми враженнями, і все звертало на себе їхню увагу, все вабило в однаковій мірі їх очі. Їх тішили довгі тіні від коня і від їх самих, що бігли весь час поруч воза, манили до себе високі стиглі жита, ціле море їх по той і по той бік шляху, а далі їх увагу привабила і дивувала червона заграва заходу, що розпливлася на весь край неба і золотила ниви...

Але оченята їх вже замутилі, потьмарилися від утоми. Діти хотіли спати. Вовка ж не цікавився вже нічим більше. Він зовсім куняв.

— А ну, хлопче, поганяй мабуть швидше свою конячину — сіпнув Левко за рукав парубійка, що віз їх.

— Діти спати хочать, — додав — вечоріє зовсім. Не жалій лиш свого коника, близько вже, скоро відпочивати будемо...

— Н-о-о, гнідко! Но!

Вже сонце зовсім сіло. З степу потягло запашною прохолодою, з села ж вітер заносив теплий дух. Діти майже спали і сонні голівки їхні хилилися до Левкових колін. Сутінки огортали лагідно і щільно шлях і поле...

Левко прикрив дітей ковдрою. Крихітні тільця їх були такі милі, такі зворушливі і разом такі безпорадні серед цього простору. Левкова рука мимохіть заплуталася в ніжному пухові Марійчиної голівки.

Конячина, почувачи близько село, сама прискорила ходу. Хлопець враз урвав свою пісню, замислився. І Левка теж огорнула задума.

— Ну, проїхали полем ніби щасливо — з полегкістю зітхнув він. І раптом знов відчув у собі нестримне поривання до кипучого, повного завзяття і небезпек життя. Левко розправив спину, тріпнув кучерями своєї буйної голови, але враз втамував своє поривання. Очі його знов упали на Марійку, що, розкривши уста, міцно спала, не випускаючи з рук синіх, як і її очі, понабираних у житах, волошок. І чи тихий, лагідний сон цих малят вплинув так, чи від цього степового простору, але груди Левкові наллялись раптом спокоєм і одразу далеко кудись одсунулося все те, від чого ще сьогодні запаморочувалося в голові, що давило груди.

Левко знав, що зробили вони з товаришами так, як того вимагала справа й сумління, але, виправдавши розумом, він не пережив цього факту почуттям, тепер же вмить відчув, що з нього спав той тягар, який не давав йому вільно дихати, що гнітив, давив його всю дорогу, безвіллям параліжував думки і почуття Левкові, що він хоч зараз ладен розпочати боротьбу знову з тією ж енергією, з тим же запалом. І Левко мимохіть пірнув у свої плани. Перед ним розгорталися нові й нові досі ще не випробувані можливості.

Опам'ятався він аж тоді, як зрозумів, що вже приїхали, коли відчув, що кінь уже стоїть, що вони не їдуть, коли побачив, що парубійка відчиняє ворота, щоб заїхати на шкільне подвір'я.

На вулицях було порожньо і вчителевих гостей мало хто й бачив. Це радувало Левка. Менше свідків, — більше спокою і запоруки тому, що несподівані і небажані гості з волости до школи сьогодні не завітають.

А втім, гайдамаки, після того, як їх тут якось добре провчили партизани, що от уже який час не кидали сусіднього лісу, не дуже то любили часто навідуватися в це село...

— Ти Миколу Кузьменка знаєш? — запитав у Левка Грицай, коли вони переговорили вже про всі чисто свої справи й перебрали всі події цих останніх днів.

— Знаю звичайно. А де він зараз? Давно його не бачив. Хороший хлопець, тільки неорганізований якийсь і робити любить на власний риск...

— І иноді ускакує, — вставив Грицай.

— Як саме? — перепитав Левко, і ліва брова йому посунулася вгору, що бувало з ним завжди, якщо він дивувався чому, або чого не розумів. Грицай же розшифровував своє зауваження.

— Ти ж знаєш його вдачу; все б йому літати, все б з місця на місце переходити. Страшенно непосидючий хлопець. Він, між иншим,

виправдовує це тим, що йому ніби треба збирати для якоїсь там своєї роботи матеріали, так ото через те він і мандрує. Тільки скаржиться,— говорив далі Грицай, тепло осміхаючись,— що час тепер такий, що хочеш не хочеш, а мимохить десь устрянеш в боротьбу. Особливо, якщо де трапиться таке щось незвичайне, що дуже вже його зачепить, то вже тоді неодмінно втрутиться. А розплутається справа, переважить, як він каже, справедливість — він уже знов кудись подався далі, в инше місце.

А оце якось Микола пристав був до партизан, що тут у Миронівці засіли — Грицай на цих словах мимохить притишив голос — це ті, що з Мухой, ти ж Муху знаєш, — Левко кивнув головою, — ще б пак! — Як він до них потрапив, я так і не добрав гаразд, але він жив з ними цілий місяць і цілий місяць вони ганяли тут гайдамаків, захопили Рудьку, організували там ревком і звідти весь час слали до повіту старості депеші, дратували його, як запорожці турецького султана. Той лютував, кажуть, страх, але зачіпати боявся, бо дезорганізували і тероризували їх тоді хлопці здорово. Вони собі розважалися цими депешами, а тимчасом і про діло не забували, збирали навколо себе нових хлоп'ят, бо і в них сили було не дуже то густо. Для цього відрядили певних людей для агітації і зв'язків в усі околишні села. Ото тоді вирядився з лісу і Микола. Про це розповідав мені вже потім Кушнір. Він узявся налагодити зв'язок з нашим селом, з цим і прийшов до мене.

Сижу якось я вечірком тут у себе при таких от каганці, пишу хлопцям до комітету: справ набралось такого, що треба було хоч їхати, хоч писати, а тут хлопець такий лучився, що одвіз би... Пишу, значить, коли чую ніби рипнули східці. Хтось іде, думаю. Мерщій сховав писульку. Жду. Тихо. Мабуть, здалося мені, подумав. Витягаю свого папірця, пишу далі. А настрої, знаєш, такий паршивий, неспокійний, того дня, бач, гайдамаки навідалися до нас у село, то я й до себе ждав їх... Так ото шерхне десь що, та вже й маєш — це вони. Роботу, правда, я вів тут акуратно, а все ж з усім не заховаєшся... Пишу значить я та й прислухаюся, щоб не вскочили бува зненацька, несподівано. Аж ось зашамотіло щось уже під дверима, чую хтось по під стіною пробирається, далі за двері мацає. Мені, знаєш, тут усе й осунулось; знав, що це не гайдамаки, тих бо на цілий куток чути, як до кого вдеруться, але що це за бісова личина, — лаюсь собі тихо — нишком лізе! Писульку свою заховав і знов жду. Здається мені, чи таки правда... коли це тихенько: стук-стук у двері.

Отже там таки хтось є. Одчиняю двері, а самому тривожно якось, все на гайдамак сподівався...

Левкові нетерпеливилося вже.

— Ну? — підганяв він приятеля, щоб не тяг.

— Ну, одчинив двері, а передо мною Микола. Родів я йому страшенно. Через його, рішив сам собі, я і перекажу товаришам усе що треба, а писати не буду...

Та не встигли ми з Миколою десятком слів перекинутися, як чуємо галас і тупотіння. Зиркнув я у вікно, дивлюсь — сунуть гайдамаки, та й так чути було, що вони, ці не люблять тихо, а так, щоб на ціле село. Бачу, вони вже на подвір'ї, повернули до хати. Микола ж мій кипить. Ну, думаю, пропав хлопець. Страшно зробилося за нього, бо пізнати могли, тікати ж нікуди, пізно.

Микола схопив мій пояс, підперізує мерщій свою чумарку, шапку набік, загонистий, трохи вовкуватий вигляд... А гайдамаки вже на порозі.

— Це хто у вас? — зразу до Миколи. Микола супить брови, але спокійно відповідає:

— Я з хутора, Петра Шершня син, може чули. Прийшов от до вчителя по книжки та про дещо й порадитись. — І раптом ніяково, ніби не наважуючись одразу перед цими чужими людьми висловити свою заповідну думку, несміливо сказав:

— Я, батче, той, в гайдамаки хотів би поступити, почув, що ви тут та й прийшов і в школу оце зайшов до їх, — махнув рукою на мене, щоб порадитися, як воно... Хлопці пишуться, ну я й собі... І вмовк, допитливо дивлячись на гайдамака і ждучи, що скажуть ті.

— Хм! З нами, значить, хочеш? — перепитав передній гайдамака і недовірливо глянув на Миколу.

— Та доки ж його дома сидіти, — сердито буркнув Микола, вже не дивлячись ні на кого.

— А скільки ж землі маєте? — раптом виступив з гурту один з гайдамака, і почувши „двадцять п'ять“ одразу прояснів і пом'якшав.

— Села тут кругом усі знаєш? — спитав він у Миколи, мов би перевіряючи якусь свою приховану думку, що оце тут уже спала йому в голову.

— Та чо ж знаю, — відповів Микола і собі трохи приязніше.

— Ну то ходім з нами, зараз якраз нам така людина дуже потрібна, щоб села і дороги значить знала, бо ми тут так що не той, чужі...

Микола був зам'явся. На таке розв'язання справи він очевидно не сподівався і навіть розгубився трішки, не знаючи, як йому тепер уже й викрутитися перед цими вовками.

— Та от ще з ними хотів поговорити — сказав нерішуче Микола і очима скинув на мене.

— А, вже назад! — враз скипів і розлютився гайдамака, певно відчувши Миколин настрій, побачивши його вагання.

Дивлюсь — у Миколи зсуваються брови, далі він одягає картуза, насуває його на самісінькі очі і, ні на кого не дивлячись, іде з хати. Гайдамаки за ним. Я раптом у хаті опинився сам. Зо мною гайдамаки за весь час двох слів не сказали, не знаю, чого й приходили.

Вийшов я за ними. Ніч темна, хоч око виколи, за три кроки не видно нічого, чути лиш, як за кілька кроків у темряві бубонить, чи то лаючись, чи то умовляючи голос котрогось з гайдамака і у відповідь уривчасте Миколине:

— Назад! Чого там назад?... Сам ішов — не тягли силоміць... Далі розмова урвалася, але мені здалося, що вони прийшли до якоїсь згоди з Миколою мирно.

Я повернувся до хати, дописав листа, заніс його парубійкові, що їхав до міста, і пішов до волости. Цілу ніч проникав я по селу, але найбільше крутив біля волости, щоб розвідати щось про Миколу, та побачити його мети того вечора вже так і не пошастило.

Ранком уже я взнав, що, вернувшись од мене, гайдамаки зразу ж потихеньку зібралися і виїхали, казали на — Піски. Думаю, що Микола все ж якось викрутився — закінчив учитель.

— Ох і б'ють же їх партизани — додав раптом Грицай. — У нас тут по всіх кутках, за кожним кушем повстанці...

За вікном шумів дощ дрібний, рясний. Лампа затишно блимала. Діти спали спокійно і безтурботно, і по хаті снувалася лагідність від цього їхнього тихого сну, від їхнього такого милого гурту.

— Та й ніч же, хоч око виколи — зітхнув Левко, одхиливши двері і прислухаючись, як лопотить, б'ється об дах дощ. І перед ним, як всю

дорогу майже, знов спливла сьогоднішня подія. Левко причинив двері і вголос висловив побоювання, що їм врешті зірве роботу ця історія з провокатором. Левко враз замислився. Чудно брєніло це „провокактор“, сказане ним голосно. Воно ніяк не хотіло в'язатися з ім'ям ще вчора своєї, яку вважали за свою, людини...

Левко зірвався з місця і нервово й швидко почав ходити з кутка в кут по кімнаті.

Мала Марійка розкинула рученята, заговорила про віщось у ві сні швидко і нерозбірливо. Левко підійшов до ліжка, тихо поклав їй на голову руку. Марійка заспокоїлася і знов тихо і лагідно заснула. І сам Левко від цього дотику своєї руки до теплого Марійчиного чола заспокоївся теж. Він міцно взяв себе в руки. Левко ходив тепер уже притишеним кроком по хаті і докладно обмірковував, в загальних рисах ще на возі накреслений план роботи на завтрашній і наступні дні.

До обід вони дістануться до повіту. Ольга вдосвіта вже повинна бути там. З дачі вона пішла ще з вечора. Отже з нею нічого прикрого трапитися не повинно. Нічним потягом з Василем вона має виїхати з села. Левко передасть їй дітей, далі умовиться про все чисто в комітеті, викладе їм свого плану і певен, товариші погодяться з ним. А там і до роботи. Вечірком Левко та ще хтось із товаришів вирушать до Миронівки, стягнуть в цей лісок всі сили з околиць сел, зв'яжуться з іншими загонами і тоді виступатимуть вже рішучіше і одно-стайніше. Годі вже бавитися хлопцям, допикати старостам якимись там дитячими депешами. Треба думати про щось реальніше, дошкульніше...

Ольга з братом по під тином у саду пробираються, пильнують, стежать. Не обійшлося без того, щоб не забути чого. На столі лишилася тека з паперами. І не так важливі ті папери, як фотографії в ній. Теку неодмінно треба забрати.

Сад дрімав. У вікнах було поночі. Тиша і спокій панували навколо. Тільки перебігті непомітними он ту галявинку — думала Ольга — а там через вікно забратися в хату, взяти теку і швидко зникнути в той же спосіб у сад, тоді житами до станції: годин через дві мав іти потяг. Ним до міста, як умовилися з Левком.

Але якесь чуття небезпеки чи перестороги в'язало рухи, стримувало її. Ольга, проте, враз перемогла себе. Вона рішуче ступила на саме видне місце вперед, вийшла на простору площинку. Брат і собі пішов тихо слідом за нею, вдивлячись з опаскою в темряву і озираючись по боках. І раптом:

— Стій! — З під розлогої яблуні виринула темна постать. Одна, друга... — Варта! — гострою стрілою майнула думка в Ольги. Вона стала. Став і брат.

Під яблунею вони бачать віз і поприв'язувані до нього коні. Але крім вартових там нікого більше.

— Стій! — ще раз кинув до них один із вартових. Другий же сіпнув його за рукав і оступив далі у темне до воза.

— В чім річ? — з легеньким удаваним роздратуванням і здивуванням кинула у відповідь Ольга.

— Що таке? Чиї це коні?

— Ми свої, козаче, — м'яко і лагідно почав брат, — живемо он тут, хлопець рухоу махнув на хату і байдуже і недбайливо почав збивати зелені яблука.

— Тут? — перепитав другий вартовий, подавшись наперед, і пильно й гостро глянув Ользі в вічі.

— Ну то йдіть.

Ольга витримала цю пильність очей і попрямувала до хати. І їй здалося раптом, що гайдамаку цього вона бачила десь, таке знайоме було в нього лице. Але вона не могла пригадати, де саме з ним стрібалася. В грудях же в неї билася тривога. Там, на столі, лишилася тека з паперами. Та Ольга намагалася заспокоїти себе тим, що звідти її повинні б прибрати батько чи Тетяна, але все одно теку треба забрати, тут бо лишати її не можна...

Не встигла Ольга з братом ступити кількох кроків, як гайдамаки почали гаряче про віщось сперечатися.

— Заарештувати їх! — грізно бубонів з темряви один голос, видко молодшого.

— Не гарячися — вгамовував його другий. Але перший уперто і зле вимагав свого.

— Встигнемо з арештом, — розраджував густий спокійний голос котрогось з них свого запальнішого товариша. Давай краще прослідкуємо, довідаємося, хто вони такі. Ти ж бачиш, у них жодних підозрінь. Може вони зовсім не з „тих“...

Перший знов почав заперечувати.

— Заарештуємо то й дізнаємось.

— Та й чудний же ти — гуло йому у відповідь.

Але видко старшому таки пощастило переконати молодшого, бо Ольга побачила, як назирцем за ними пішов один з гайдамак, проте не маючи, очевидно, наміру затримувати їх. В Ольги тривожно тріпнулося серце. Вона навмисне притишила ходу, щоб затримати гайдамаку і виграти більше часу для брата. А він уже досі там. В хаті ж поночі і це заспокоювало Ольгу: поночі — значить „їх“ там ще немає. Але де ж останні? Чого тут самі ці вартові? Чом не затримали їх? Адже ж ясно, що гайдамаки тут десь близько, раз коні стоять на їхньому подвір'ї тут під яблунею... І тривожна думка вдарила гостро: чи встигли ж товариші вибратися звідси... І заспокоюча друга: добре, що відправили дітей. Добре так само, що виїхав Левко.

І Ользі яскраво, яскраво сплигло перед очима, як сиділи ці діти спинами до воріт на теплім ще від гарячого денного сонця пісочку, пересипалися ним, а за кілька десятків кроків від них „те“... Ольга здригнулася від якогось внутрішнього холоду. Обернулася на сад. Тінню прокрадався до хати гайдамака. У вікнах же блимнуло світло. Тихо пішла до хати Ольга. Вартовий доганяв її. Ольга в передпокої. Вона чує — і вартовий стоїть у неї ззаду — це вона знає не обертаючись. Брат же сидить на лутці в другій хаті, вона бачить в просвіті вікна його тонкий силует. Очима він показує Ользі, що зараз він зникне в саду, що і вона мусить негайно зробити теж саме, що не можна гаяти ні хвилини. В руках у нього пакунок певно з фотографіями і паперами, бо тека валяється розкрита під столом. Але Ольга якось розгубилася, чомусь враз чужим видалося їй це помешкання і дивною здалася їй присутність тут... Вона з дивним чуттям озирається по хаті і не може зібрати свої розпорошені, що геть чисто розпливлися думки і чуття.

На ліжку ж спить, чи удає що спить, батько. Але Ользі здається, що він таки і справді спить і глибоко й рівно дихає. Лише рука йому якось безсило впала і звисла з ліжка. Ольга глянула на батька пильніш. Тепер їй вже почало здаватися, що це удаваний сон, якийсь неприродний, нарочитий. Їй почало навіть здаватися, що вона бачить, як тремтять у нього повіки, і вона не може одірвати очей від батькового лица.

— Тату! — хочеться гукнути їй, щоб збудити його, але уста німі, бо треба мовчати. Очі ж Ольжині перебігають по кімнаті. Там, за стіною, в тій другій хаті повинна спати Тетяна. Тиша снується по кутках. А за спиною в себе Ольга почуває гострі очі вартового. Вона відчуває цю напружену, тривожну, навмисну, нарочиту тишу. І Ольга знає, що тут не заснеш, що тиша ця хвилює і непокоїть усих. Вартовий же там в передпокої. Чом не йде він сюди, чого стоїть там? І враз розгойдані червоні кола перед очима, розпливність чуттів і думок, розгубленість якась... На стіні навпроти висить люстро, в ньому відбивається весь передпокій. Ольга бачить у нім вартового... Обважніли, обм'якли м'язи. Вона не може зрушитися з місця. Ольга не може кроку ступити. Вартовий же чомусь усе ще стоїть за два кроки по той бік порогу в передпокої. Вона обернулася. Їй здалося, що вартовий враз одвів очі вбік, що він стежив за нею, що то він звязав, параліжував її рухи. Їй здалося навіть, що на губах йому грала прихована усмішка. Брат же все ще сидить з паперами на лутці і благаючи ловить сестрин погляд, щоб дати зрозуміти їй, що в саду порожньо, що він чекає на неї, що його дивує і хвилює її нерішучість, що він уже за два кроки від своєї мети, бо досить йому спустити ноги за вікно, як сад і ліс і поле за ним, густі жита врятують і його, і папери, і сестру, якщо тільки вона гляне зараз на нього, зрозуміє і не стоятиме отак, мов загінотизована посеред хати.

Але в Ольги великі, трохи налякані, розгублені очі: в люстрі вона бачить і брата і вартового разом і в один мент розуміє, що всій грі їхній край, що в люстрі вартовий прекрасно з передпокою все бачить, і що певно його лише тішить ця гра, що тепер уже все одно вони в його владі. Пакунок у братових руках остаточно псує справу, викриває їх усих чисто, і вже тепер неможливо тікати. Тепер уже все чисто міняється. Вони не мають права, не можуть покинути тут батька і Тетяну, раз гру їх розкрито, та тепер уже ні за що не дозволить їм вартовий тікати, був би він дурень... Він усе ще стоїть в передпокої і не йде ні на крок далі. Та й навіщо йому ходити, коли в люстрі йому так прекрасно все видно... А через шибку вікна Ольга бачить, як за всіма ними, майже притиснувшись, лицем до скла, стежить той другий старший гайдамака...

Ольгу мов ударив хто. Сама не знаючи, для чого те робить, вона в одну мить замикає двері до передпокою і прожогом кидається в другу кімнату, в ту, де спить Тетяна, звідки не міг бачити її і вартовий з саду, вона робить розпачливий жест братові, кличе його назад до себе. Діяти! Щось треба робити, рятуватися треба...

Тепер уже в брата розгублений, питаючий, ще здивованіший погляд. Він остаточно не розуміє сестри, але все ж, а може саме тому, перекидає ноги назад і йде до Ольги. Вони обоє не помічають, як у мить зникає за вікном тінь від того гайдамаки, що стежив за ними з надвору і не можуть бачити, як швидко, спотикаючись, подався він по-за хатою, як засунув держалном від мітли сінешні двері з надвору, замкнувши у темнім передпокої свого товариша...

Ольга торопко пояснює братові, в чім річ. Дух їй від хвилювання захоплює. Вона майже не може говорити. У брата ж в мить якийсь план. Він передає сестрі папери, хоч Ольга й протестує, не погоджується на братову пропозицію, та він випроваджує її суворо й нетерпляче через вікно в сад, просто випихає її. Ольга ще раз обертається на вікно, благаючи дивиться братові в вічі, кличе його за собою. Брат же махає їй рукою, наказує негайно тікати, одходить од вікна.

— Василю,— тихо кличе Ольга брата, але той не озивається і вона мусить швидче зникнути. Ольга за всяку ціну повинна рятувати пакунок з фотографіями і паперами, що їх передав їй брат. Вона знала—в цім майже повна запорука порятунку їх усих і справи теж, Але їй страшно, боязко за Василя. Вона обернулася мимохіть назад. У вікнах майже темно, лиш шибки ледве відсвічують світлом з тієї першої кімнати. Ольга оступилася в тінь під оріх. Заховати, передати комусь папери, повідомити швидше товаришів і вернутися сюди... Батько, Тетяна, Василь... опік біль, її огорнуло чуття небезпеки, швидче подалася на село до товаришів. Пропустити потяг Ользі так само не можна...

Брат же, лиш т'льки пірнула в темряву Ольжина постать, і потонули в нічній млі її благаючі очі, нахилився над Тетяною, торсає, будить її. Невже і справді так міцно спить?.. Його вражає якась дивна непорушність в Тетяниній постаті. Схилився нижче, ще нижче, торсає її легенько рукою, сильніше, ще сильніше, на руці в себе він раптом відчув щось мокре і лике. Стиснуло, вдарило тривогою в груди. Серце забилося враз так сильно, що здається стукання його міг почути навіть вартовий там за стіною. Але чого справді він не йде сюди, чого усе ще стоїть там в передпокої?..

Кров! На руці у Василя кров. Тетяниного ж дихання не чути зовсім. Вона не дихає. Вона мертва. Василь дбайливо, сам не усвідомлюючи, для чого це він рсбить, обережно, мов боячись потурбувати її сон, прикриває Тетяні ноги ковдрою. В голові у нього помутніло. Схилившись до дівчини нижче, він бачить на грудях у неї рану... Василь здушив долонями скроні. А батько?... Сполохано і тривожно вдарило хлопцеві в голову. Одчай і жаль стиснув боляче і міцно груди. В ту ж мить він уже біля батька. Але й батько мертвий теж. На простирядлі тоненькою смужкою кров. Вона струмочком видко стікала просто на підлогу і тут же біля ліжка загусла темною плямою. Дивно, як не помітили вони цього раніш. Але тепер мерщій треба тікати звідси, швидче в сад, бо ще хвилина і може бути пізно. Але тут, мов крізь сон Василь чує, як скажено торсає хтось двері з передпокою і раптом пригадує: Ольга замкнула там гайдамаку. І Василь знає,— за хвилину той обійде хату сінешними дверима і буде тут. Треба поспішати. Тепер уже не звести йому ні батька ні Тетяни і затримуватися в хаті не можна навіть на одну зайву хвилину...

Останній погляд на кімнату. Батько. Бідний батько... Василь ще раз переміг зливу почуття, перекинув ноги через лутку, скочив у сад. Але перед ним гайдамака, м'яко взяв Василя за руку.

— Стій! — прошепотів.

— Не в той бік тікаєш, хлопче, якраз на козаків наскочиш. То їх робота в цій хаті, а тепер засіли там, чекають.— махнув він в той бік, куди хотів тікати Василь. У цей бік тікай— хитнув головою козак, по-за хатою, та швидче, бо вони от-от вернуться. Але з темряви майже під самісінькою хатою вже виринули гайдамацькі постаті. Одна, друга, третя... Голоси їх приглушували гуркіт замкненого в хаті гайдамаки, що бив у двері.

— Сюди тікай,— штовхнув торопко по товариському гайдамака хлопця в плече, оступився сам до сіней, тримаючи і хлопця за рукав. Василь бистро і недовіжливо глянув вартовому в вічі, але покірно пішов за ним, бо гайдамаки були вже за три кроки від них. Вартовий одсунув сінешні двері і зник за ними, потягнувши за собою в сіні й хлопця. Під хатою ж юрмою гайдамаки...

Розлючений молодший вартовий кинувся був до прибулих товаришів, щоб розповісти їм, що тут без них трапилося, хоть знав, не минеться їм це дурно, адже суворо наказувано не ходити без них до хати, а тут ще й ці втекли, посміялися над ним, замкнувши його в передпокої. Але на порозі вже його затримує старший і застерігаюче й суворо попереджає:

— Не квапся розповідати. На нас же й окошиться. Встигнемо ще, хай трохи прохолонуть хлопці...

Аж тепер помітив молодий гайдамака Василя, що його заступив старший. Перевів на козака здивовані, в яких одразу стрибнула зла іскорка, очі.

— Не гарячись, хлопче,— знов спокійно попередив його старший козак.— Бачиш, затримав, не втік, хоч нам би краще було здихатися його, щоб клопоту позбутися. І лагідно, майже ласкаво додав, поклавши молодому руку на плече.— Ти тільки мовчи, а я вже перед хлопцями викручусь. Про нього — кивнув на Василя — скажемо, що прийшов вів в якійсь справі до дачників, а ми затримали...

Обернувшись до хлопця, старший гайдамака для чогось ткнув йому в руки кошика, що валявся тут під ногами і почав на нього сердито гримати.

Молодий нетерпеливо махнув рукою і пішов на двір до козаків. Він не крився з тим, що все це йому сильно не подобалося, але стомлений врешті цілим цим днем, він більше не сперечався.

— Тобі сказано, не можна в хату,— випихав Василя з сіней старший козак,— а ти лізеш.— І лаявся. Той же, зщулившись, з кошиком у руках вийшов з сіней і, оточений з усіх боків гайдамаками, спинився на порозі.

— З ним оце тут і валандаємось,— махнув старший на хлопця.— Дачники, бач, гроші винні, боїться, щоб не виїхали, не заплативши,— говорив він до козаків, цинично лаючись. І вже інша постава, постава гайдамаки на підпитку, розхристаного, брутального...

Молодий гайдамака стояв збоку насупившись і мовчки, напружено наїжачений і незадоволений, з досадою стежив за усією цією сценою.

— Що - дня носив їм усяку всячину,— бубонів парубійка, але його властиво ніхто не слухав.

— Ось уже місяць, як не платять — тяг своє хлопець.

— Ти чув, що тобі сказано,— визвірився на нього раптом старший і знов вилаявся.— Лізеш...— додав.

— Ішов би ти собі краще додому, хлопче,— кинув хтось із гурту гайдамаків. Дачники твої вже виїхали,— і сам розреготався на свій дотеп.

Хлопець відчув, як сипнуло жаром йому в груди, але переміг себе, стримався.

Раз його не хотять пустити, він собі піде.— Він чуває потилицю і неохоче просувається крізь гущу цих розхристаних людей до воріт. Але йому раптом заступає дорогу молодий гайдамака. Голос же другого, що прийшов пізніше і не розібрав, в чім тут річ, через голови інших гукає:

— Що за парняга? Чого шалається тут в таку пору? Чого валандається з ним?

Старший з нехочу сердито пояснює і відпроваджує хлопця геть.

— Ну ти, чого став? Кланятися тобі, чи що? Іди лиш, не огинайся, поки честю просять...

Хлопець заметушився.

— І та будь же ти йому трижди прокляте, як тепер оце йому та така рахуба...— вилаявся він і, окинувши ще раз сполоханим найжаченим поглядом козаків, зник у темряві.

Але з гурту виступив молодий гайдамака, сердито зиркнув на старшого, міцно вилаявся і завернув Василя назад.

— А стій лиш, парубче, сюди йди, вернись...

Інші махали руками: хай би собі йшов під три чорти, ще й з цим морочитися. Хіба мало їм і без нього було сьогодні роботи... Потомилися гайдамаки...

Але міцно тримав за руку хлопця козак і суворо і зле лаявся.

— Стій, не поспішайся дуже, бо щоб лоба не набив — додав глузливо, до воза ходім... Там поговоримо.

— Правильно! — potwierдив старший і теж пішов за ними.

Василь почував залізний тиск руки вартового на своїм плечі і знав: тепер уже не втечеш. Але от раптом він чує в себе на руці чийсь м'який, майже товариський дотик. Обернувся і стрівся очима з старшим вартовим. Приязні, майже ласкаві очі. Рука ж його, покладена на плече, ніби заспокоювала. Та страшно було вірити в щось, боязко було покладатися на цього чудного гайдамаку. Був бо він такий самий, як і інші гайдамаки і нічим властиво не відрізнявся від усієї останньої розхристаної, розлюченої, трохи п'яної ватаги. Лише теплість в очіх та цей ніби товариський дотик руки підтримували надію, що одразу ж і згасала; певно просто примха якась спала в голову цьому розбещеному козакові — подумав Василь. Але — снувалася далі думка, знов же звідки ця теплість в його очіх, ніби незвичайна і несподівана в ньому, в щирість якої мимохіть чомусь вірилося...

Губилася чіткість. Втекти б. Але куди тут тікати, коли їх двоє, і обидва з рушницями і так пильно стежать за ним. Проте Василь вибирав влучний момент і напрямом, куди краще було при нагоді тікати...

В хаті в усіх вікнах засвітилося. Коні, поприв'язувані біля воза, хрумкали овес у торбинках.

У розчиненім вікні промайнула розкуйовджена голова якогось гайдамаки. Спершись ліктями об лутку, він висунув у сад голову з вікна і гукнув до воза:

— Їй, Петре, чуєш?

— Чого тобі? — неохоче обізвався молодший.

— Сюди йди на хвильку, та швидче...

Гайдамака нерішуче переступав з ноги на ногу, косо зиркнув на старшого і сердито кинув тому, що гукав його:

— Ніколи!

— Та сюди до вікна йди — кликав гайдамака і сердився, що той якого він кликав, зволікає. Тоді козак повернувся і неохоче пішов до хати. А йдучи не обертаючись кинув старшому, загрозливо упереджаючи:

— А ти тут гляди, пусти мені...

Хлопець чує, як нетерпляче і нервово старший стискує йому вище ліктя руку.

І тільки одступив молодший козак од них, як старший похапцем почав одв'язувати коні.

— Ну, — штовхнув він Василя — не барися тепер. Швидче на коні і по-за клунею в поле. Та обережненько, щоб не почули ті, — кинув на хату.

Але хлопцеві здалося, що цей вартовий просто глузує з нього, що в нього в очіх не теплі, а злі іскорки спалахують. Василь недовіжливо глянув на нього і вагаючись взяв, проте, за вуздечку вороного.

— Ех, хлопче, та й молодий же ти, видать! — кинув йому з докором козак, — чи ж можна так тягти, отак вагатися? Ти і з паперами своїми сидів би мабуть оце і досі на лутці, коли б ніхто не стояв у тебе над душею, доживався б, поки тебе гайдамаки застукають... мов мишу... Та таки й застукали, досидівся, не знаю, чи й пощастить вибратися... — бубонів він, одв'язуючи другого коня. Проте в голосі його вчувалося щось тепле, батьківське...

— Ех батько!.. Бідний батько сам лишився з гайдамаками... Не сам — лишилася там і Тетяна...

Гостро біль і злість. Сіпнув рвучко коня за вуздечку. Кінь тихо і покійно пішов за ним... Слідом за ним козак з другим конем. Фуркнув передній кінь. Висунулася голова з вікна і тривожний голос молодого гайдамаки комусь у темряву саду:

— То ти там, Степане?

— Я — спокійно відповів старший.

— А що?

— Та нічого.

Тінь одступила од вікна.

А хлопці вже на конях. Уже мчать вони навпростець вихором по полю, просто житами. У слід же їм лунко постріли сполоханих гайдамаків. Але не догнати їм, ні, не догнати їм, цим п'яним розкуйовдженим, розхристаним гайдамакам, що не знають тут ні стежок, ні доріг, цих утікачів своїх, що стрілою мчать на вороних гайдамацьких конях, втікачів, що знають тут кожную тропочку.

Вітер співав дзвінку пісню їм назустріч, шуміли жита і ховали на своїх стежках цих несподіваних гостей, що скажено мчали вперед, далі від села, притиснувшись тілом до гарячих коней. І на випокоженім небі чітко вимальовувалися їх темні контури.

За ними мчали, скажено лаючись, гайдамаки, але, вискочивши за царину села, розгубилися: вони не помітили, в яким саме напрямку помчали втікачі. Ті ж були далеко. Гайдамаки спішилися, збилися в купу і посунули назад у село.

Найдужче лютував молодий гайдамака, що вартував разом з тим, що втік на коні. Йому з першого погляду видався підозрілим цей козак. Але він не міг ні до чого в ньому причепитися.

Розумний собака! І соковита й гидка лайка його покрила голоси гайдамацького гурту...

Коли вже вкриті білою піною, стомлені коні почали спотикатися, припинили трохи ходу хлопці. Весело розреготався козак. Радісно ляснув Василя по плечу.

— Здорово, брат, ми їх обійшли, і не сподівався. Здорово! Згадуватимуть. Дурні! — І знов весело реготався.

Василь же мовчав. Він усе ще не міг звиритися на цього такого ще недавнього гайдамаку. Хлопець позирав скося, але пильно і допитливо на козака, і не міг вловити того тону, на яким треба було вести з ним розмову. Не знав, як краще себе з ним тримати.

— Чого мовчиш? Не радий хіба?

— А що ж ми далі робитимемо? — ухилився від прямої відповіді Василь. Ставлячи це запитання, він сподівався, що може в такий спосіб він хоч трохи з'ясує собі ситуацію і наміри свого тепер веселого і безжурного спільника. Чи спільника ж?

— Далі? — перепитав і замислився той. — Далі давай потихеньку завернемо он у те село. Бачиш, темніє он туди в бік. Там у мене є дехто знайомий.

— В Гудимах? — мимохіть вихопилося радісно в хлопця.

— О, та ти, бачу, цю місцевість теж трохи знаєш, коли такої глупої ночі пізнав Гудими. — Засміявся козак й лагідно додав:

— Учитель знайомий мені там. До нього й заїдемо. Там ми перепочинемо і гуртом щось та надумаємо.

Василеві радісно тьохнуло серце, але разом і тривогу відчув він у собі. Кого саме знає козак? Але стримався, щоб не назвати прізвище вчителя, якого знав в цьому селі і Василь так само. Він лише недбайливо перепитав, вірніш завважив козакові:

— Учитель? Я знаю, тут колись учителював Петренко...

— А Грицай знаєш? — обернувся до нього всім корпусом козак.

— Та й про того чув, — обережно відповів Василь, усе ще боячись розкрити свої карти.

— Ну то до нього й заїдемо — просто й одверто без усякої політики сказав козак.

— Грицай — хороший парняга, — додав далі, мов би агітуючи хлопця. — Він нам мо ще й порадить що путне, одна голова як то кажуть добре, а дві...

Хлопцеві все співало в середині — „свій“, „свій“, „свій“... вибирав цей спів, але показувати цього він усе ж таки не хотів.

Грицай ж добре знав. З ним один час він тримав зв'язок, бував у нього. Грицай знав тут в околицьніх селах всіх і своїх і чужих, друзів і ворогів. Він був зв'язаний з усіма партизанами тут. Василь знав його як прекрасного конспіратора. Через цю свою надзвичайну конспіративність Грицай, між іншим, не провалив досі ні однієї справи, хоч провадив досить таки складну і серйозну роботу по цих селах.

Тому, проявом своєї радості, хлопець не хотів хоч в якійсь мірі викрити Грицаю, і може попсувати йому роботу. Він навіть радий би був зовсім обминути зараз школу, де жив Грицай, щоб якимось інакше без цього свого випадкового співлиника, випадкового і може непевного, стрінутися з Грицаєм і поговорити з ним на самоті, бо хто знає, що він ще за людина, цей козак... Тому несміливо порадив:

— А може б ми до кого іншого заїхали? Школа, бачте, тут у всіх на виду, то щоб не було зайвих балачок...

— Та хто там нас побачить в таку ніч! — твердо і упевнено відповів козак юнакові. — Ніч темна, а вчитель — хлопець хороший, свій, до нього найкраще. На дворі знов сіється дощ, коли б хто і побачив, то що ж дивного в тім, що люди заїхали до школи від дощу захиститися. Ідьмо!

Василь, стомлений подіями сьогоднішнього вечора й дня, вже не знайшов у собі сили заперечувати та властиво не бачив уже й великої потреби в тім, через те він покійно повернув до школи за козаком, віддавшись уже цілком на волю несподіваного друга. Чи ж друга? — муляло йому в думці. Не ворог же в усякім разі — відповідав він сам собі.

Тихо спішилися хлопці, поприв'язували до дуба, кремезного й кучерявого, коні.

А от і школа виринула з темряви. Крізь зачинену віконницю пробивалося світло. Василь знав це Грицаєве вікно. Але знов же таки з обережності не пішов до хати перший.

Козак сіпнув його за рукав.

— Ну ходім!— і попростував уперед.

Вони— козак перший, Василь за ним,— піднялися по східцях на рундук. Козак тричі, мов би умовлено, постукав до вчителя у вікно і терпеливо чекав на відповідь. За хвилю рипнули двері, і притишений, знайомий голос кинув у темряву.

— Хто тут?

І так само тихо й радісно обізвався на Грицаїв голос козак.

— Це я, Петре, відчиняй.

Радісним співом оддалася юнакові в грудях ця відповідь, сказана притамованим, радісно стриманим голосом. І стільки товариського вчувалося в цій „Це я, Петре“, що всі сумніви хлопцеві почали танути. Так відповідають лише своїм найближчим друзям. Майже відкинувши недовір'я і страх, Василь тепер уже сміло і радісно пішов за козаком до хати.

— Микола!?!— радісно вражений скрикнув Грицай, лиш тільки козак переступив поріг його кімнати. На радощах вони навіть обнялися.

— Яким вітром тебе занесло до мене? Звідки ти?— І обернувся на двері, щоб причинити їх.

— О і Василь!— гукнув ще здивованіше Грицай, побачивши на порозі ще й Миколиного супутника.

— А ти де взявся?— і дивився питаюче то на Миколу, то на Василя.

— Василь, значить,— осміхнувся сам собі Микола. І в голос:— Мо й Василь— і весело засміявся.

— Еге, була нам рахуба сьогодні з цим хлопцем— сказав Микола— насилу оце вискочили.— На цих словах він з веселим, усміхненим лицем повернувся до Василя і ласкаво поклав йому на плече руку.— Випадково стрілися ми з ним,— додав далі, звертаючись до Грицай і лукаво підморгував Василеві. Тепер ми, Петре, вже знаємо трохи, що то за народ гайдамаки.— Адже так, Василю?

Василь, що весь час стояв з радісно усміхненим обличчям, раптом нахмурився. Його лице враз загубило майже всю свою попередню лагідність. З під лоба хлопець зиркнув на присутніх, він, мов би набираючи в груди повітря, важко зітхнув і, звертаючись до Грицай, хмурно кинув:

— Гайдамаки в Пісках похазяїнували... Батька й Тетяну забили. І губи Василеві ледви помітно тріпнулися. Він провів долонею по чолові, що раптом вкрилося рясним потом, викликаним чи втомою чи згадкою про те, що довелося хлопцеві на власні очі побачити там на дачі...

Грицай глянув пильно на Василя і важко сів на стілець. Йому не так несподіване було те, що сказав оце Василь, бо чогось такого він міг чекати, підготований до всіляких можливостей розмовою з Левком, як вразила сама ця раптова зміна в Василевім лиці. Воно стало зовсім инше, незвичайно суворе з рисками захованого, що тремтів по кутках очей і вуст, болю,— такого обличчя в нього Грицай ще ніколи не бачив.

— А инші? З острахом, боячись почути ще щось гірше, перепитав Грицай.

— Живі... виїхали заздалегідь,— додав Василь. Грицай похнюпився; весь очутившись раптом в полоні цього свого раптового болю, він сидів на стільці біля столу, сумно схиливши голову.

Микола тепло обняв Василя за плечі, але той обережно зсунув його руки і, круто повернувшись до нього спиною, пішов з хати.

Микола і Грицай презирнулися. Вони зрозуміли, що Василь вийшов з хати через те, що йому було важко, що він хотів побути на самоті з своїм горем, лише тепер до краю відчутим. Його ніхто не спинив і не пішов за ним услід. Микола ж крім того зрозумів, що цей хлопець чого доброго і в ньому може відчувати чужу, ворожу навіть йому людину. Від самої такої думки Микола нахмурився. Такий прикрий збіг обставин...

— Хай, він вернеться — сказав Грицай підвівшись. — А що з останніми? — звернувся він до Миколи. — Де вони? Де здибалися ви з Василем?

Микола розказав Грицаєві все, що він знав про дачу, а так само коротенько розповів йому про всі свої пригоди за той час, що вони так несподівано з ним розлучилися. Товариші розмовляли і час від часу той або інший з них обертався на двері, сподіваючись на Василя. Але, захоплені розмовою, обернені плечима до дверей, вони все ж не помітили Василя, коли той, одхиливши тихо двері, увійшов до хати. З лиця його ще не зійшла суворість, але видно було, що гострий біль уже стерся і хлопець опанував свій настрій.

— Я раніш хотів якось зникнути, втекти від них, та зацікавився там одним типом, — розповідав Микола Грицаєві про своє перебування в гайдамак.

— Стій, та ти мабуть теж знаєш його, — нагадував він учителеві того, що про нього розповідав, — він бував у хлопців. Це отой, пригадуєш, що в нього через увесь лоб шрам. Через те я його і впізнав одразу, хоч бачив його властиво раз чи двічі, не більше, і то на короткий час, в гурті. Він такий — старався нагадати Грицаєві всі ознаки цього хлопця Микола, — такий кремезний чолов'яга, звати Сергієм...

Жвава і напружена цікавість відбилася раптом в очі і на лиці в Грицай.

— Матвійченко?.. — майже скрикнув він, подавшись до Миколи.

— Прізвища його я не знаю, — спокійно відповів Микола і здивовано глянув на Грицай, не розуміючи цього його раптового і напруженого інтересу.

— Далі? Що ж далі було? що він говорив?

— Заходив він до них частенько. Тільки прийде, зараз старшини в окрему кімнату і двері на ключ. Але все ж дещо я рознюхав від інших, а дещо сам чув. Бачу, хлопець такий, що одне слово і нашим, як то кажуть, і вашим... Стій, думаю, я придивлюся до тебе краще, взнаю, що ж ти справді за людина. Зацікавився я ним сильно. Але обережний гад. Навіть при деяких старшинах стримувався, був не дуже то, видать, взагалі говіркий. Та раз мені пощастило підслухати їхню розмову. Він розповідав про якусь там організацію, що жила в Пісках на дачі, називав прізвища і Левкове між іншим. Я так і прикипів на місці, як почув про Левка. Але говорили вони тихо і більше натяками і всього я не зрозумів. А на ранок, чую, козаки шепочуться, що вночі робота буде, що ловитимуть більшовиків; що вони тут на дачі десь...

— Еге-ге, голубчики, — подумав я сам собі, — так от воно, що то в них за гість буває, які й про кого вістки носить. — Зло взяло мене, і так шкода стало, що я не простежив за ним того дня та й раніш не прослідкував і не довідався докладно про нього. Правда, звечора я довгенько вартував під ворітьми, але його як водою змilo, не помітив, коли й куди він і проскочив звідти. Ну вже коли б і згріб...

Та, видать, бувалий гад, в руки не дається... закінчив Микола з роздратуванням і жалем.

Грицай суворо зсунув брови.

— Нічого... Дався уже...— кинув зле і болісно.

— Ти знаєш, він у комітеті в нас працював...— додав Грицай. І розповів все про історію з провокатором.

Вражений Микола лише обурливо похитував головою, та руки йому стискалися в кулаки.

— Собака!— вилаявся нарешті.— Так йому й треба, правильно хлопці зробили...— Знаєш,— звернувся він раптом гаряче до Грицай,— прийміть ви мене до себе. Ти ж мене знаєш, та й хлопці знають. Розказав оце ти, та й надивився уже я на них, так мені ну прямо руки сверблять. Не можу я більше спокійно, як раніш. Тут мені— показав Микола рукою на груди— сидить це паскудство, оці розбійники, куркулячі синки, гайдамаки. Час їм уже показати, де раки зимують...

Грицай осміхнувся.

— Чи надовго ж це ти так?— запитав він лагідно, трішки недовіжливо поставившись до цього запального Миколиного наміру.

— Назавжди!— гаряче і широко скрикнув Микола. Аж поки не лишиться тут ні одного гайдамаки, ні одного ворога нашого...

Хлопці розмовляли, а Василь, стоячи на порозі, розгублено водив очима по хаті, переводив питаючий погляд з Грицай на його ліжко, на яким він бачить, і не йме собі віри, спить трійко їх дітей з „дачі“,— аж тепер він помітив їх. Василь знав, що Левко повіз їх до міста, але ж Гудими були в стороні, майже в протилежний бік від повіту...

Василь бачить дітей і майже не вірить, що це вони— так не сподівався їх тут зустрінути. Але ж онде Марійка, завжди сміхотлива дівчинка, вона й тепер навіть у ві сні всміхається. І від того на її пухкій щічці ямочка...

Василь не зважився, проте, перебити балачку Грицаєву з Миколою, сам чуйно до неї дослухаючись.

— Петре— тихо покликав Василь Грицай. Той живо обернувся на двері.

— А, Василь,— обізвався він до хлопця. Грицай глянув пильно на Василя і одразу помітив якийсь непокій в його очіх, що були обернені на його ліжко, де спали діти. Грицай зрозумів, що Василеві не ясна присутність їх тут в його кімнаті і осміхнувся.

І Микола, ще як увійшов до хати, помітив дітей, але він не надав цьому будь якого значіння, йому здавалося навіть природнім, що в учителя навіть і в таку пору і такі малі були в хаті діти. Тому швидко захопившись розмовою з Грицаєм, він забувся за них швидче, ніж устиг запитати в товариша, чий вони і чого тут. Василя ж присутність дітей у Грицай видимо непокоїла.

— Сьогодні привезли їх, а ранком до повіту поїдуть— відповів Грицай Василеві на мовчазне питання в його очіх. Сказавши, це він швидче вернувся знов до незакінченої розмови з Миколою.

— А Левко ж де?— мало не вихопилося Василеві, але з спокійного киненого Грицаєм „привезли їх“ зрозумів, що все обійшлося гаразд.

— Хто ж привіз?— мучило його питання,— що з Ольгою? Де Левко? Але знов з міркувань, тепер уже, очевидячки, зайвої конспіративності, Василь не запитав про це в Грицай, раз той сам досі нічого про

Левка не сказав. А крім того Василеві сильно не хотілося вертатися зараз до подій в Пісках, він почував, що сил у нього замало для цього, що він остаточно виснажився — напруження його спало.

Але Грицай зрозумів, що для Василя щось не ясно, що лиш обережність і його настрої і стан зараз заважає йому докладно про все розпитатися. Грицай осміхнувся, тим мов би вибачаючи і виправдовуючи Василеву конспіративність взагалі, але щоб показати, що тут вона зайва, голосно сказав:

— Левко привіз, він на сіно десь спати пішов, „для конспірації“ — додав сміючись, — зараз піду збуджу його, обміркуємо разом справу, бо, очевидно, не чекаючи ранку з Гудим треба вам виїздити...

Микола раптом живо і з цікавістю обернувся до Грицай; почувши Левкове імення, він ураз прояснів.

— Чи не...

— Так, так, — докінчив його думку Грицай, той самий, що з Пісок, кинув він уже з порога. — То ж він привіз оцих пуп'янків, — хитнув головою Грицай в бік дітей, біля яких вився золотий, як вії Вовки, сон, і подався з хати будити Левка.

Микола обережно витяг з під дітей ковдру і запнув нею єдине вчителеве вікно, застерігши тим самим свою нараду від будь чийого цікавого ока, бо він знав: вікониця вузькими смужками світла могла зрадити їх...

Днів через два в Грицаєве вікно тихо, ледви вловимо знов чулося те ж саме умовлене „стук-стук-стук“...

То Левко, пробираючись з товаришами з повіту в Миронівку, до повстанців, завернув і на цей раз на хвилю до вчителя, щоб передати йому деякі доручення з комітету, щоб сказати, що поламану завдяки провалові на „дачі“ ланку їх роботи вже полагоджено, нарешті, щоб повідомити його про те, що Ольга і всі товариші, крім тих двох забитих, що про них Грицай вже знав, ліквідувалися з Пісок щасливо...

Левко передавав Грицаєві все це швидко, наспіх, мов скупуючи на слова. Він не зайшов навіть у хату, а говорив з Грицаєм сливе на порозі в коридорі, ладний що хвилі мерщій податися. Його піднесено зворушений настрої проривався навіть в уривчастих, передаваних ним майже шепотом, словах коротенької інформації.

Це піднесення властиво і підганяло Левка швидче прощатися з товаришем і мерщій рушати в дорогу, в ліс, до партизан.

— Ех, хлопче, в хороший час живемо ми, — відітхнув нарешті од повноти Левко. Передавши вчителеві все доручене, він на прощання радісно струсонув того за плечі.

— Ну бувай здоров, Петре, я вже піду, бо хлопці досі нервують і ремствують на мене, що затримався тут.

— Вони де? — поцікавився Грицай.

— Там — Левко махнув рукою позад себе в темряву — чекають на мене.

— Скільки вас, хто ще там з тобою? — знов запитав Грицай, і в голосі його вчулася нотка заздрости.

— Одинадцять чоловіка — відповів Левко, — і Микола з ними — додав він.

— Ех, і мені б з вами... — уже з неприхованим жалем зідхнув Грицай.

— Ні, тобі не можна, — майже суворо завважив Левко. — Без тебе в Гудимах ми як без рук. Ти вже веди лінію тут до краю...

Левко розумів, що Грицаєві дуже не хотілося лишатися зараз у школі, коли в усіх повстанських загонах гуло і шуміло як перед вилітом роя у вуліку, але він так само знав і те, що без Грицяя їм тут обійтися важко, тому навмисне на перших же словах обізвав його, щоб не давати волі викликаним розмовною настроєм і бажанням товариша податися з хлопцями в ліс...

— Бувай здоров! — кинув Левко Грицаєві ще раз і тепло й міцно потис йому руку. — Держися тут...

Не встиг Грицай причинити двері в хату, як Левка вже заховала темрява.

Вийшовши за ним на ганок, Грицай почув лиш його бистру ходу, що навіть у ній Грицаєві вчувалося Левкове піднесення. А через хвилиноньку там уже далі почулося тихе перегукування хлопців свистом і легеньке шамотіння їхнього гурту на шляху. Віддаляючись, воно скоро загубилося, потонуло в нічній тиші.

Грицай постояв ще якусь хвилиноньку на ганку, підставивши свою гарячу голову свіжим і вогким поривам вітру, ще раз з жалем зідхнув і неохоче вернувся в хату. Весела і затишна звичайно, зараз вона видалася йому порожньою, якоюсь непривітною й тісною.

— Ех, з хлопцями б оце зараз! — вже голосно пожалкував Грицай і замислився.

Через кілька днів повстанці мусять захопити місто. Чи вистачить же у них сил, щоб триматися до приходу Червоної Гвардії, яка за тими, може непевними відомостями, що їх мали хлопці, пробилася вже до Озер...

— Витримаємо! — твердо й упевнено заспокоїв себе Грицай. Гайдамаки це така порохня, що вже сиплеться від кожного більше менше організованого натиску. Не встоять, — сказав сам собі ще раз Грицай і загасивши лампу, не роздягаючись, упав сном на ліжко.

Не більш як за годину перед тим, як забіг Левко, Грицай повернувся з „обходу“, як звав він ці свої одвідування для звязку і інформацій товаришів в околишніх селах. За день пішки він пройшов що найменше верстов з тридцять, і тепер утома враз склепила його очі.

Все буде гаразд — вже крізь сон снувалася йому думка як висновок із спостереженого по селах під час „обходів“. Терези, що на них Грицай важив сили повстанців, нестримно тягли вниз...

А ще через тиждень Ольга, вертаючись з комітету, зосереджена на своїх думках, поспішала додому. Вона швидко перебігала одну за одною тихі вулиці цього затишного провінціального міста, мало зважаючи на все навколо.

По вулицях же то там то там, такий незвичайний і недоречний серед живих людей і сьогочасного життя, виглядаючи позиченим десь з реквізиту місцевого аматорського театру, маячив червоний жупан, нап'ятий на якімсь надто щирім „синові України“, розхристанім гайдамаці, що мало чи й зовсім не знався на тім, що були за люди ті, кого оце він наслідував, убравшись в жупан, але що прекрасно засвоїв містечтво грабіжництва і, оббираючи всіх, кого лиш у силі був обікрати, безпечно піячив, а напившись вештався по вулицях, знов шукаючи собі поживи.

Гайдамаки не знали, що зараз місто вже властиво в облозі, що з усіх країв до нього підступили з запаленими завзяттям очима сірі і непомітні люди, цілі юрми їх розпорошені по царинах міста, цілі ватаги повстанців...

Ольга йшла містом і думала саме про цей наступ.

Вона знала, що сьогодні вночі партизани візьмуть, була певна в тім, місто. Сьогодні вони будуть тут, — снувалося їй радісна думка. — З ними повернеться і Левко, — думала вона далі. Сьогодні вночі...

Очі в Ольги сяли. Радість лилася з куточків її усміхнених уст, з її рухів стриманих, але поривних, з усієї її постати. Вона поспішала як тільки могла, щоб швидче повідомити товаришів, які ще не знали про те, що саме сьогодні вночі повстанці виступають. Сьогодні вночі...

Але що це? Що це вдарило так розкотисто і м'ярко з боку вокзалу? Такого ясного, такого блакитного дня і раптом грім. Ольга навіть стала вражена. Захоплена своїми думками, своєю радістю, вона одразу не пізнала цього розкотистого гуркоту, що видався їй десь далекою луною не то грому, не то якогось вибуху.

— Що це? — перепитала вона сама себе ще раз. Ольга глянула здивовано на небо. На нім ні хмаринки. Вона знизала плечима, засміялася: здалося їй.

А розкотисті постріли з гармат з боку вокзалу прокотилися так само легкі і так само несподівані, що скидалися швидче на лункий грім ще і ще раз, прокотилися і повисли над здивованим містом.

— З гармати б'ють, — зрозуміла нарешті Ольга. — Повстанці.

В неї радісно тьохнуло серце. Ольга рвонулася вперед.

Тепер вона була вже певна, що це повстанці. Не чекаючи вечора, вони підступили завидна зразу по обід до міста і вдарили по гайдамаках саме тоді, як ті ніяк на це не сподівалися.

Врочисто і весело, легко раз-по-раз прокочувалися над містом постріли з гармат, кинені повстанцями, як виклик своїм неохайним ворогам. Ольга стрілою мчала вперед. З вокзалу ж чулися вже поодинокі постріли з гвинтівок, далі застрочили кулемети...

Ольга бігла і мимохідь бачила, як військові тут же на тротуарі скидали з себе зброю, кидали її геть просто в канаву і зникали по найближчих подвір'ях. Назустріч Ользі торопко йшла якась дівчина. Ольга глянула їй в очі і, вражена виразом незвичайної радості в них, обернулася дівчині вслід, провела її очима. Та ж прямувала, поспішаючи просто на вокзал, де билися повстанці... Але яка ж необачна ця жінка, — подумала Ольга задумано, з докором похитавши головою. Їй боязко стало за товаришку, адже навколо ще гайдамаки...

Ольга не знала, що обличчя дівчини, мов зеркало, відбивало лице її самої...

Та куди ж поспішаю оце я, — схаменулася раптом Ольга, — адже і справді тепер треба бігти на вокзал. — І вона повернула за дівчиною. Ольга забачила її постать, що майнула за рогом вулиці і прискорила ходу.

Вона майже бігла навздогін за дівчиною. Але раптом Ольга пригадала, що йдучи до комітету, вона в сквері на площі, де — вона не сумнівається — за годину, а то й швидче вже дзичатимуть кулі і може точитимуться бої, лишила самих дітей. Вона мерщій метнулася назад, щоб забрати їх хутчій, одвести до старої бабусі, а тоді вже — до повстанців!

Але доки Ольга розшукала малих, що вже покинули сквер і пішли собі гуляти просто на тротуар третьої вулиці, доки одвела їх до старої на помешкання, доки вгамувала і заспокоїла дітей і стару, всі вулиці були повні повнісінькі виснажених, худих і обдертих, але веселих, партизан.

Знайомі, та зовсім інші, нові якісь обличчя стрівалися Ользі на кожному кроці. З гвинтівками на поготові зосереджені повстанці просувалися до центру міста, де в школі старшин засіли рештки гайдамацьких сил. Але поразка їх і перемога партизан були вже очевидні. Майже без бою повстанці брали місто...

С. БЕН

РАДІСТЬ

(СТАНСИ)

I

Хай сонце струмує,
Хвилює ріка.
Добрішають люди,
Сади зеленіють,
Схожає любов.
— Радість підводиться знов.

II

Крізь галуззя світу
Рожеве гілля.
Замурзані діти
І тепла земля.
Паруються птиці,
— У стрілку овес.
Викине колос
Світ увесь.

III

І люди мов боги
На стиглій ріллі.
Цурка за поясом,
Серп на плечі.
Працею впийтесь.
Сміхом, піснями,
— Найкращим вином!
Радість підводиться знов.

С. Лозоватка

МИК. САЙКО

НА РУДНЯХ „МАРГАНЕЦЬ“

В соннім Нікополі спека, сонні будні
(у віки пірнула Запорізька січ)...

Іду в степ, де марять марганцеві рудні,
про майбутнє марять, про нові часи.

При блідих карбідках в довгих чорних штольнях
обушками гатять чорні шахтарі,
ллється із забою пісня комсомолля
і огнем сліпучим райдужно горить.

Ці прості і чорні, мов ті ефіопи,
мовлять (радість — очі!) : — в нас хороший „крам“, —
відшукав дорогу марганець в Європу,
а його тут досить: хватить „ім“ і нам.

Цокотять і дзвонять повні вагонетки,
безугавно воду гонить вгору смок...

І готує мізок золоті чернетки
і повніє серце від нових думок...

Піднялись — і дивно: ті ж стели лінів,
що лягли волами аж до плес Дніпра,
і такі ж картаті, колосисті ниви,
тільки горбить обрій марганцю гора.

МИК. САЙКО

Струни бджіл — об струни вітру
(Гречка. Соняхи. Горох).
Виграва що - дня на цитру
липень — скоморох.

Під його весільну пісню
коливається овес.

Над заяр'ям явір висне, —
не колихне, не шелесь!..

Ліс загус в імлистій синці,
тільки марево струмить...

Тільки заячі гостинці
в'яже серце в оксамит.

По дорогах терпко грає
колоскову коповіз;
на колеса пил сідає,
а на серце — ритм коліс.

Хутір дум не передума
(Скирти. Чорний пар. Зима)

В'язень степових парфумів
снить про місто крадькома.

Хай з піснями дозрівають
буйні серпневі меди,
хай чуття салютно грає
соковитим, молодим!..

Струни бджіл — об струни вітру
(Гречка. Соняхи. Горох).
Виграє що - дня на цитру
липень — скоморох.

МАКС. ПІОНТКОВСЬКИЙ

ГОЛОД

(НАРИСИ - СПОМИНИ)

СОНЦЕ

Щоденно сходило. Велике, одиноке, ненависне. Збирало круг себе вогняні сили, розпиналось по всіх небесах і палило, палило... Земля ж лежала стомлена від борні,—облізла, зашкарубла, порепана. Припала пилом і конала в брудно-жовтому тумані. А на ній ледве рухались живі істоти. Зводили запалі очі до сонця й кляли.

А хто вже не міг піднятись, бажав — лежачи — щоб воно згасло разом із життям. І воно згасало разом із життям людини.

І всі ці докори падали на велике золоте, розпечене блюдо, що пливло й збирало прокльони і—вщерть повне — несло їх за обрій. І так щодня, знов і знову.

СЕЛО

Ниділо воно серед степу. Обдерті дахи світили ребрами. Вікна—позабивані, позатикувані, позамазувані. В коливороті — криниця з жовтою, брудною водою. Сухенька бабуся йде до неї з деревляним відром. Постояла, постояла та й сіла прямо в пил, на дорогу. Може хто надійде або над'їде. Та віджене псів, що біля криниці гризуться й догризають волячі кістки. Боїться старенька,—роздеруть, ах і лютими ж стали! Гарчать, гризуться й догризають стерво. Це — останнє з худоби селянської. Бабуся знає, що це були Семенові Загоруйкові бички. Довше за всіх дотримав. Оце якось пригнав напоїти, бо наїлись коїння з землею. Пригнав напоїти, а вони припались до води та й так і впали біля криниці. Чи ще є хто в селі? — Невідомо.

Бабуся сидить у пилу на дорозі,—може хто надійде або над'їде. Хотіла води принести,—до смерті треба лагодитись.

Ніхто не йде, не їде. Навкруги ані шелесне. Лише пси гарчать біля криниці. Мабуть увесь світ завмер. Тихо. Мертвотно. Задушливо. ... Може хто надійде або над'їде.

МАТИ

Шлях. Широкий і довгий. І нудний такий, як життя людини, що змалку ходить по зарібках. Як у річку повну пилу, спадають у той шлях дороги з степу. Не видко, щоб хто йшов чи їхав.

Полудень. Пили-тумани повітря заснували. На горбочку над шляхом сидить молодиця. Розплітає та знову заплітає чорні коси. На колінях у неї сповита червоною хусткою дитина. Сонце зазирає в напіввідкриті очі, пражить воскове личко. Та воно й не ворухнеться,—засушок-бо, мумія.

Круки одадь шарпають ховрашка, кричуть і заздро поглядають на жінку, на червоне сповиття.

— Ой круки, круки!.. — молодиця ж розплітає - й знову заплітає чорні коси й співає весільної.

... А в нашого свата — під гонтами хата,
Черчиком обсипана, васильком обтикана...

Пісня борсається в сухому брудно - жовтому тумані. Все поглинула спека. Розтанули всі образи, всі кольори, всі тіні. Лише на горбочку сидить мати й співає весільної.

... — Місяцю — перекрою, світи нам дорогою,
щоб ми не зблудили, віночка не згубили... —

ПОЕТ

Сакви на плечах, кепка — на бакир і — нога за ногою, нога за ногою. Надто вже повільно, бо й штани на ньому, як на мерцеві, — такий вигляд мають. Мандрує нога за ногою і докоряє:

— Гей ти, країно багата! — По що ж ти викидаєш дітей своїх на призволяще...

А навкруги пили - тумани землю оповили і, впившись сонячним огнем-промінням, живу істоту душать, душать... А думки, задушить не можуть. Та що з того? Ширяє вона по під небеса в необмежній простороні, лине за обрій... і знову повертається, впадає до землі, щулилися й плаче слізьми безсилля й жалю. Думка.

— Земля (печене яблуко) круг сонця, круг сонця, як велике цвинтарисько. І на ній — місце оце - о! — де стільки страждань і горя. Чому так, чому в інших країнах (на цім печенім яблуці) аж занадто, а тут — нічого?..

І раптом — смужкою, чорним по білому:

— В Америці паротяги — хлібом замість дров і вугілля, — хлібом... —
А на шляху стовпи гудуть:

— Помочи... помочи!... —

Сів, до стовпа притуливсь, головою припав, спочиває.

Стогнуть стовпи:

— Помочи... умирають... —

У відповідь уся природа навкруги:

— Так що ж? — умирайте. Тільки й шкоди... —

Людина ж:

— Чекай, перемсжем, — в залізо тебе окуєм... візьмем у шори, запряжемо... —

Стовпи ж стогнуть:

— Допоможіть, бо гинемо... у Степовім уже й душі нема живої... —

Коли ж глянув на дріт, — у серці задзвонило:

— До культури, до щастя, до волі... б'ється бо воленька, як птах у тенетах, як риба в сітях. А круг неї поставали, оточили її хижакі, нащурились і хижо - злобно регочуть і клацають зубами... —

І сльоза зневір'я, гніву й болю, — людська сльоза скотилась по обличчю... Пили - тумани повітря заснували...

НА ПОДІЛЛЯ

Вже третій день у дорозі. Волами. Отак підночують трохи, де ніч захопить, спочинуть і — далі. На Поділля добивались.

— Якось переб'ємось, волів підгодуєм, наймемось орати, возити... аби пережити... — То батько до сина - підлітка, що йде поруч із ним біля воза. Хлопець іскочить з воза, розімнеться та й знову на віз, вилискуючи коліном, що пнеться крізь штанину.

— Бо — як батько кажуть — сонце — де, — хліба - що? сядай, сину, не знесилюйся. Ой, хоч би живими та довести вас... — Погейкує на волів (...ой, мабуть не доїдемо... прийдеться серед степу воза кинути... — чорна думка зрадлива).

А на возі крім хлопця ще й хвора дружина, ще й донька. До матери нахилиється, матери питається, жебонить — шебече, аж доки мати заснуть. Раз по раз тата турбує то тим, то сим. От і тепер:

— Тату, дістаньте - но баклажок з водою. Прикидали його десь у передку, що й не знайти. —

Але ж — не води, а щось сказати мати хочуть. Говорять, а голосу не чути. І трохи згодом, як у видолинок з'їхали:

— Ой, тату, що це?... мама мовчать, не ворухнуться... бідна ж моя головонько, нещаслива... —

Голосить, а в хлопця обличчя — сірим, сірим... Іскочив до тата, за рукав його тягне...

— Тату, мати й не дихають... —

— Що ти брешеш... з переляку!..

Підійшов... — Маріє, чуєш бо, Маріє...

Підняв руки й що сили — в полудрабок! І не перехрестивсь, — забув. А потім у землю ногою — злісно! — вперше за життя свого. І — з розпачем і — з жалем...

— Не родиш, га? То нас усіх поїж, ненажерна!..

Не чув, як із степу лунало й до ніг упало:

— Гой — я, матінко, гой — я... вирятуйте мене з моря...

І от вони зустрілися, зійшлися: — і чоловік, що добивавсь із дітьми на Поділлі і — молодиця, співаючи весільної, та ще — поет. Отут — у видолинку. Жінка бігла, розмахувала дитиною в червоному сповитку й співала...

... — З — загір'я, місяцю, з загір'я

На ясне та на красне подвір'я...

Не таке подвір'я, як було,

Клинчастим барвінком зацвіло.

Діти ж на возі слізьми сходили...

— ... Матінко наша, рідная...

Поет відчував усю велич горя... Мовчав.

Тоді чоловік до нього:

— Боже ж мій, боже... Та ж ми всіх годуємо, — і ворону й сороку, ховрашка й горобця... усяке створіння. Що ж я тепер робитиму, що діятиму...

Молодиця — навколо їх, навколо...

— Не журися, Йванку, не журися

Та на свою молоду подивися... подивися.

Бо в неї личко паперове. Як шнурочок чорні брови...

На обрію ж хтось розтрушував мілку соломую тонким шаром. Потрусить, потрусить і — запалить. Далеко-далеко... ой і далеко ж! Горить — розгоряється, сизим димом насувається. Перемогла земля! Стражденна, порепана, — що пилом припала й конала в сухому тумані —

Відкіль узялись оті хмари, де народились? Немов титани викочували їх із-за обрію, котили ними, як велетенськими скелями дикого каменя. І враз — викотили на брук... Гуррр!..

Розкололися, вогню викресали.

—... З загір'я, місяцю, з загір'я
та на ясне, на красне подвір'я...

Приклонилось до землі, схопило в обійми її й заридало — небо!
Перемогла земля. Щоб відродитись, щоб оновитись. Щоб її не
кляли рідні ж її діти...

Ю. ЗОРЯ

Олексі Влизь

Я МОЛОДИЙ

Я молодий, немов майова рань.
Я молодий, мов юности печаль.
Скажи, життя, чому так рано
Уп'явся в груди твій кинджал?

Чому нахмарилось обличчя
І зморшками взялось чоло?
Чому утома владно кличе
До затишних зелених лон?

Мовчиш життя: ти знаєш добре,
Що я не падаю у твань,
Що прапор сонячний хоробро
Несу — без плачу і зідхань

Гадаєш мо', життя залізне,
Я загартований в борні.
Хіба ж не лагодиться дизель?
Чи не хитається граніт?

Так, так, життя. З тобою рано
Зазнався я — такий юнак.
Тому так вперто і старанно
Затаврував мене твій знак.

Тому обличчя в зморшках рясних,
В очах — життьових бур огні.
Тому і згасла юнь завчасно,
Хоч ломить спину втоми гніт.

Я молодий, немов майова рань.
Я молодий, мов юности печаль.
Гряде, гряде ясний світанок,
А з ним і мій вогняний шал

КОНРАД БЕРКОВІЧІ

СМЕРТЬ МУРДО

О, Мурдо, внуче могутнього ватажка Люпу! О ти, що не залишив по собі сина, гідного твоєї крові, я розкажу про твою смерть іншим, щоб знали вони, як треба вмирати. Я вже розказав їм про твою велику мудрість; ту мудрість, що більша за зміїну, хоч і позбавлена її трутизни, і про твої могутні крила, дужчі за крила орлині, що на них душа твоя злітала високо по - над брудом і порохом долини, ніколи не заплямувавши себе кров'ю жертви.

Мурдо, внуче Люпу, вовче! Орле і зміє! Людино! З усіх, що бачили, як ти вмирав, я один лише знаю правду. Плем'я розпорошилось на всі чотири вітри. Ліліт зробила своє жахливе діло. Мурдо, мій учителю, мій вождю, ти для мене був більше, ніж брат або батько; прости мене, якщо не потраплю розказати історію твого життя так, як ти, о незрівняний, хотів би, щоб я розказав.

Більше року не був я у таборі. Культурне життя, батько й мати покликали мене до себе; але ледве з - під снігу показалася зелень, як знов я пристав до племені Мурдо. Старий циган оповів мені, що Мурдо смертельно хворий, і що все плем'я отаборилось десь біля Чорного моря. Болотами і мочарами добувся я до Констанци і другого ранку був уже у наметі Мурдо. Великий ватажок дуже постарів. Ще не загоїлась та рана, що минулої осені ножем завдав йому Йорга - Скрипаль, а замовляння і питва, які варила Міора, не могли замінити лікарської допомоги.

— Добре, що ти завітав, — цими словами зустрів мене Мурдо. — Душа моя прагнула тебе. Скоро мені доведеться помирати. Вже я похилий в літах, а проте, ще потрібний своєму племені. Микола, мій рідний син, не годиться на те, щоб бути ватажком. Крім своєї скрипки, нічого і знати не хоче. Ой леле! В орлиному гнізді народився голуб. Сільський староста не раз мені казав, щоб я пішов до когось із ваших докторів, але я вірив і досі ще вірю, що здоров'я і недуга залежать від долі, що тут не допоможе ніякий доктор і ніяка знахорка. Але ж ваші люди видумали повозки, що їдуть без коней, побудували мости через Дунай і на великій простороні розмовляють між собою — і то без ніяких чар, а просто натягнувши дроти, що на них сідають горобці, — отож мені інколи здається, що може ті люди й справді знають щось про недуги, чого ми не розуміємо і чому не ймемо віри. Отож, поведи мене до якогось із ваших докторів і розкажи йому, що деякий час мені ще треба пожити. Не здоров'я, а життя мені потрібне... Хочу пожити, поки знайду ватажка, на якого міг би звіритися мій нарід. Їхня віра в мене така велика... Аж надто велика. Інший ватажок їх не задовольнить, якщо не буде доведено, що він кращий за мене, або принаймні такий, як я.

Оглянувши рану Мурдо, я здивувався, як він ще живе. Тільки його велика сила опору давала йому здатність жити стільки часу. Я здивувався, як він ще не вмер досі від отруєння крові. Він був виснажений вкрай. Довгі руки були такі тонкі, що здавалося, ніби кости хтось стесав, поробивши з них веретенця, жили на шиї і на скронях скидалися на сині шнурки, що немов постиралися, втратили свою колишню пружність, а обтягнені жовтою шкірою вилиці гостро виступали, надаючи обличчю жахливого вигляду. Навіть його голос, такий могутній і лункий, як сурма, втратив свою колишню твердість, хоча звучав ще бадьоро і гордо.

Плем'я, неспокійно переходячи з місця на місце, весь час крутилося у тісному колі, мов діти, що заблукали. Люди, якісь непевні, немов перелякані, купками збиралися, ховаючись у лісі, або в далеких наметах, і там тихесенько, нишком обговорювали всі дрібниці та сперечалися, дбаючи, щоб нічого неприємного не почув і не побачив ватажок їхній. Коні й собаки тинялись, змарнілі, занехаяні, хворі і сумні, не знаючи хазяїна. У цигана кінь і собака тоді щасливі, коли щасливий їхній хазяїн, і сумують, коли хазяїн сумує, і неспокійно тиняються, коли табор довго стоїть на одному місці.

— Але чого - ж ви всі такі сумні? — спитав я Ліку, сина знахарки Міюри, що під час хвороби ватажкової командував замісто нього.

— Як же нам не сумувати, — відповів той, — коли ми вже хто зна скільки часу не чуємо, як молот співає на ковадлі, коли коваль не роздуває міхура свого, щоб не розбудити Мурдо, коли він спить. Уже - ж ми більше, як шість місяців, дивимось на одні й ті самі горби, і вже кілька наших наметів погнили в землі. Глянь! Наші коні наполовину позбивали собі копита. Вже й не згадаю, коли їх підковували. Глянь! Ми надягли на собак намордники, і коли наші кози мекають уранці, жінки наші біжать з ножем у руці повирізувати їм язики. Наш ватажок змагається з смертю, а тому ми поробилися мов ті баби старі: боїмось кожного шелесту.

Того самого дня, як - найвигідніше уместивши Мурдо на возі, вирушив я з ним до Браїли, що на Дунаї. Подорож тривала кілька днів.

— Ну, тепер розкажи мені, чого ти навчився за той час, коли не було тебе в таборі, — раптом звернувся до мене Мурдо першого ж вечора, коли ми заночували у грека - корчмаря.

Я був певен, що докторові доведеться зробити операцію і прочистити рану від Йоргинового ножа. Боячись, щоб Мурдо не запротестував проти операції, я почав йому з'ясовувати причини інфекції, оповідав про засоби, якими її можна усунути, та про існування мікробів, що живуть у людському тілі. Мурдо прислухався дуже уважно, так ніби я оповідав якусь цікаву казку, але я бачив, що він не вірить ні одному слову. Помовчавши, він сказав:

— Ну, і майстер з тебе теревені плести. Ти ж сам заперечував існування духів і привидів, а хочеш, щоб я повірив у твою казку про якихось гробаків, яких і оком не побачиш. Скоріше можна повірити в наші казки, ніж у твої.

Другої ночі він знов покликав мене до себе, попросивши, щоб я далі оповідав свою „казку“.

— Але - ж ти, Мурдо, не віриш... — зауважив я.

— Ти ж нашим казкам теж не вірив. А проте завжди просив, щоб ми тобі розказували.

Я нагадав йому про телескоп, якого ми колись разом бачили, і з'ясував йому, як кризь оті шкельця, що побільшують, можна бачити

речі на величезній відстані. Цьому він вірив. Тоді й я розказав йому, як за допомогою таких могутніх шкельць можна збільшити малесенькі предмети, а через найкращі шкельця можна бачити навіть найдрібнісінькі предмети, невидимі для неозброєного ока.

— Хотів би я власними очима в отаке шкло подивитися на тих невидимих маленьких чортенят, що про них ти так багато розводишся,— саркастично відповів він.

— Гаразд, побачиш їх,— запевнив я його.

— Йй-бо,— знов почав Мурдо,— з тебе непоганий байкар. Ти сам навіть віриш у те, що оповідаєш. Ну, пора спати. Може мені присниться те, про що ти мені оповідав — оте всемогутнє шкло, яким ти так збільшив свою казку.

Я знав, що переконаю його. Знав, що переможу, бо доктор, до якого я віз Мурдо, старий мій приятель, мав власного мікроскопа.

Оглянувши рану, доктор покликав ще одного лікаря. Нічого не розпитуючи, дали вони Мурдо понюхати етеру, а тоді розрізали і прочистили рану. Коли Мурдо прокинувся, то побачив, що його прив'язано до ліжка. Цього я сам домагався, боячись, як би Мурдо, прокинувшись, біди не наробив. Але він був такий тихий і покірливий, попросив мене сісти обіч його. Цієї ночі він спав спокійно — перший спокійний сон за останні кілька місяців; а через кілька днів він цілком видужав. Доктор дав йому кімнату у власному домі. Минуло ще кілька днів, і Мурдо вже міг вирушити до табору.

— Не хочу, щоб ти почував себе винуватим,— сказав Мурдо, коли ми налагодилися вирушити. — Якщо казка все те, що ти оповідав мені дорогою, то гаразд, хай так і буде. А якщо правда, то я ладен віддати цілий рік мого життя, щоб усе на власні очі побачити.

За п'ять хвилин мікроскоп поставлено на світло, і доктор поклав туди кілька скалок шкла, що їх він чимсь помастив. Тоді підвів Мурдо до мікроскопа. Цілісіньку годину дивився старий на масу мікробів, що коमाшилися перед його очима. Досхочу задовольнивши свою цікавість, він вийшов із кімнати і сказав мені, що хоче залишитися сам.

Другого дня ми вже вирушили. Мурдо поганяв. Я сидів поруч його. Цілісінький день він мовчав.

— Ну, як? — спитав я ввечері. — Чи віриш тепер, що існують оті „чортенята“.

Він подивився на мене сумними очима і відказав:

— Ніколи не думав, що є такі маленькі істоти, яких і вбити не можна. Вони нас нищать, і їх рятує від нашого гніву те, що вони такі маленькі. Я оце цілісінький день думав за них. Вони проти комахи те саме, що комаха проти нас. Одної краплі води, якої їм і зором не охопити, досить буде, щоб потопити цілий мільон отих створіннів. Ось дитина наступає ногою на купку комашину і руйнує те, що протягом цілого літа спорудили мільони дрібнісіньких створінь. Комахи не знають, що саме зруйнувало їхню працю. Вони тільки відчувають, що то зробила якась невідома сила. Вони надто малі, щоб побачити дитину від голови до п'ят. Вони тільки відчувають на собі її силу. Дмухни легесенько, і цей легенький подих для них ураган, що нищить усе. А може є ще якась вища істота, і ми проти неї те саме, що оті малесенькі створіння проти комахи, або комаха проти нас. Досить отій великій істоті рукою поворухнути — і вже знімається велика буря-ураган, крапля поту скотиться з чола її — і вже затоплені наші поля, вже виникає ціле озеро, річка, по якій плывуть великі кораблі. Вона, та істота, гляне на нас, на всіх зразу, бо ми надто малі, щоб могла вона бачити

кожного з нас окремо—і от у нас на землі стає світло. Стає нам тепло. Може сонце — це одне її око. Хто знає, на які створіння дивиться друге око її. Наші горби і гори для неї — піщинка. Подумай, що значить для такої істоти наша мудрість, час і просторінь, земля і океани і всі води,—може все це для неї таке мале, що тій істоті теж треба дивитися крізь скло, що побільшує предмети. А там може є ще інші істоти, і проти них ота велика істота те саме, що ми проти неї...

Коли Мурдо починав отак говорити, то краще було не перепиняти його. Другого дня він знов почав розмову.

— Якщо це так,—а я певен, що воно так,—то ми така нікчемність, і життя наше нічого не варте. Лише за добробут цілого племені треба кожному дбати, і коли я, Мурдо, стану надто старий, щоб правити,—бо людина може правити лише доти, доки спроможна переводити в життя свої накази,—то треба мені заздалегідь знайти собі гідного наступника. Що з того, коли не стане одної комахи, аби тільки громада жила. Отож я сам оберу ватажка. Людину, на яку всім можна звіритися, бо мудрість і сила ватажка залежить від довір'я народнього. Отож, я виберу найкращого. Оберу, поки ще здатний це зробити, поки старість не затуманила мені розуму, поки сам ще стою на чолі народу. Але одного вимагаю від тебе. Нікому ні слова про те, що ти мені оповідав. Ні слова про те, що ми бачили крізь оте скло. Нікому не оповідай, що були ми у доктора. Вилікувала мене знахарка. А коли попрошу тебе щось зробити, то не питай навіщо, а просто роби.

Минув ще день, і ми добулися до табору. Побачивши, що ватажок здоровий, цигани раділи безтямно. Вино полилося рікою. Музики знов повиягали свої скрипки, день і ніч лунали пісні, день і ніч танцювали. Коваль поставив своє ковадло і під звін молота заспівав пісень своїх, куючи підкови із розпеченого заліза. Звук молота, що б'є по ковадлу — це найкраща для цигана музика. Коли коваль з помічником своїм працюють удвох, вони під звін молота складають нові пісні.

У своє чорне, лискуче волосся дівчата вплітали перші фіялки і вітки ялинні; це на пошану великого духа, що повернув Мурдо до життя. Нові дірки попроколювали собі чоловіки у вухах і повставляли нові серіжки із білого золота. Навіть малі хлопці збожеволіли, просили, щоб їм теж вуха прокололи. Крики болі мішалися з криками радості. Нарешті і їм можна було до схочу накричатися. Коні іржали, собаки гавкали, і кози мекали, скільки їм хотілося. Можна було гукати, сперечатися, битися,—досить було тої мовчанки, досить було стримувати себе й інших. Коли хтось ударив, можна було кричати. Кожний знов себе почував справжнім циганом.

Відсвятковано весілля, які довго відкладалися. Навіщо - ж баритися, коли вино ллється рікою, музики грають, жінки такі гарні, чоловіки щасливі. Хай живе майбутнє покоління. Хай Нітца виходить за Таніса, а Туна за Андрія; колись можна буде згадати, сказати, що поженилися вони тої самої весни, коли до життя повернувся Мурдо. Одну велику радість треба відзначити другою великою радістю.

Одного вечора коло багаття Ліка, син Міюри, яку всі мали за велику знахарку, спитав Мурдо:

— Хто тобі повернув здоров'я? Який-небудь гаджю з високим шовковим капелюхом та в чорному сюртуці, чи хто інший?

— Ні,—відказав Мурдо.—Знахарка, що знала стільки замовлянь, що я їх ніколи на віку своєму не чув. Вона при мені викликала духів, і я бачив їх на власні очі. Я заплатив їй чимало грошей, і вона мене не тільки вилікувала, а ще й замовила. Ніяка сила тепер не візьме мене,

одного тільки ножа мені треба боятися. Але навіть од ножа вона знає замовлення і замовила - б мене, як - би я заплатив їй стільки, скільки вона просила, і якби ще довше пожив там. Але й за те золотого, що я дав їй, вона багато для мене зробила. Гляньте!

Мурдо підвівся і сунув мені в руку пістоль.

— Ось я стою!

Тоді, повернувшись до мене, додав:

— Відійди на шість кроків! Гарзд! Підними руку і цілься. Сюди!— скомандував він, виставивши груди.—

Слова Мурдо і його поведінка здивували всіх:— Що це він каже? Що наказав він зробити цьому хлопцеві?

Весь тремтячи, стояв я проти Мурдо, немов зачарований поглядом його очей, гарячкових і широко розплющених; в пам'яті бреніли слова:— Не питай! Роби те, що скажу!

— Спусти курка— наказав він. Я послухався. Гримнув постріл. Я так перехвилювався, що впав знеможений. Але Мурдо стояв собі і посміхався.

— Ось яким мене зробила знахарка. Поки не зустріну людину, дужчу за мене, ніяка сила мене не поборе. Такий мусить бути великий вождь. Загартований проти зброї і хороби.

Коли я оговтався, то побачив, що цигани вже не оточують тісним колом свого ватажка. Вони тепер стояли поодаль і дивилися на його з острахом, широко роззявивши рота. Тільки Міора, стара знахарка, поглядала то на сина свого, то на Мурдо, і цинична посмішка грала їй на вустах. Мурдо спостеріг її. Я зауважив, що йому сподобалося те, що Міора з недовірям ставиться до великої знахарки, про яку він що-йно оповідав.

Мурдо видужав швидче, ніж я думав. Вже другого дня заходився він працювати. Ніколи ще не бачив я його таким сварливим. Все було не по йому. Коні були занехаяні. Собаки худі. Брезенти на возах не в порядку. Кози не нагодовані. Раніше Мурдо ніколи не звертав увагу на працю жінок, тепер-же він знаходив якісь хиби і картав їх за те, що не було в них ніякого ладу. Прийшла неділя, і він заходився лаяти молодичь за те, що забагато вони начіпляли на себе клейнод: багато стріів, казав він, видурили вони у своїх чоловіків, що поробилися мляві, мов ті баби старі. Мурдо оглянув і дітей; багато з них мали болячки та пухирі, що повискакували за той час, коли Мурдо лежав хворий. Тоді взявся картати Міору, що знається вона на чарах і на знахарстві, мов кіт на горіхах. Поки Мурдо розмовляв з Міорою, підійшов Ліка. Мурдо тут-же у вічі сказав йому, що він такий самий, як і мати його, що він нехлюя, що батогом своїм він і курчат не налякає, що чоботи його брудні, як у старця, і що, нафабривши собі вуса, він не помив лица.

— Невже вся вода висохла?— глузливо запитав Мурдо,— чи може ти ждеш, щоб мати, мов та кицька, язиком тебе облизала.

Високий кремезний Ліка аж затрясся, почувши слова ватажкові. Він палко кохав свою матір і сліпо вірив в її надприродню силу.

Циганові боляче було, що Мурдо несправедливо докоряв йому й його матері, дарма, що він так добре порядкував підчас хороби ватажкової.

— Якщо ти зневірився у чарах матчиних,— відповів Ліка,— то чому не привезеш сюди замісто неї ту знахарку, яку знайшов? Як ніяк, а я думав, що вона зробила грубою шкіру твою, а проте бачу, що помилявся...

Я ледве вірив ушам своїм. Кому життя було дороге, той не смів так розмовляти з Мурдо. На цей час надійшло кілька циганів і циганок.

— Зневірився?— сміючися, гукнув Мурдо.— Та я й ніколи не вірив!

— Ніколи не вірив?— перепитав Ліка і повів очима навколо. Обличчя Міорине пересмикнулось, тіло її скурчилось. Протяжний, немов би зміїний свист вихопився в неї, і вона, спираючись на палицю, пошкандибала геть.

— Ніколи не вірив! А хіба - ж не затьмарила вона сонце! Чи - ж серед ясного дня не полетіла на метлі?— перепитували циганки. Вони стояли, як мога, далі від ватажка, почувуючи страх і пошану. Мурдо ще накликає гнів злого духа на себе і на табір. Якщо Міора не знахарка, то чому - ж він раніше про це не сказав? Чи - ж можливо це, щоб стільки років вони прожили, не маючи захисту від злих духів! Від Чіюми, матери лісів!

Коли всі розійшлися, Мурдо сказав мені:

— Не відходь далеко від мого намета. Хоч ти їм нічого не казав, але гнів їхній може окошитися на тобі.

Я сидів перед наметом, спостерігаючи людей, що завзято працювали. Я чув, як вони буркотіли під час праці. Бачив, як вони збиралися купками і стиха поміж себе розмовляли, як з - під лоба поглядали на Мурдо, що сидів поодаль. Тільки Ліка й Міора кудись зникли. Дивно, ще недавно щоки Мурдо вогнем пашіли, а тепер обличчя його стало блідне, безкрівне. Був на ньому вираз якогось блаженства. Очі дивилися, широко розплющені, і якийсь неземний усміх грав на зубах. Я бачив у нього на лиці той самий усміх, коли він розбивав супротивника в суперечці, або був дуже задоволений сам із себе.

— Трудна справа правити народом.— сказав він мені згодом. Коли правитель лагідний, люди думають, що він квола людина. Отож, він поганий. Коли правитель суворий, люди вважають його за тирана. Отож, він і тоді поганий. Треба правити, слухаючись власного розуму. Лагідний правитель мусить бути лагідним, а суворий суворим.

Тієї ночі Мурдо не спав. Він кілька разів заходив до мого намету; казав, що не може заснути, але я знав, що він вартує, як би не спіткало мене лихо якесь.

Кілька разів намагався я балачку завести з циганами та циганками, але вони якось мене уникали, цуралися. Тільки Міора раз підійшла і, кістлявими руками погладивши мене по волоссю, спитала:— Чи ходив ти разом з Мурдо до тієї знахарки?

— Ні,— відповів я.— Він один ходив. Я зроду не бачив тої знахарки.

Міора пильно подивилася мені у вічі, чи правду сказав я. Переконавшись, пошкандибала геть до намету, де жила із своїм сином.

За два дні Мурдо довів своє плем'я до того, що всі ладні були повстати проти його. Так і хльостав усіх батогами. Лаявся і бився. Забрав у жінок клейноди, розбив барильце з вином, побив пляшки з горілкою і собакам скормив суху баранину, що висіла по наметах. З кузні виштовхав коваля і заходився показувати, як треба кувати та набивати підкови. Колесника почав лаяти за те, що накладає ободи аж тоді, коли вони просигнуть. Від цього швидко розхитуються шпиці, і руйнуються вози. Лимареві він видер із рук голку і став йому показувати, як треба колоти товсту шкіру. Він навіть розігнав хлопців, що ходили коло коней, сказав, що руки у них із вати, а ноги з глини, і що не їм коней доглядати.

Я ніяк не міг зрозуміти, навіщо Мурдо таке виробляє. Я певен був, що поставив він собі якусь добру мету, бо коли ми з ним у двох

на самоті балакали в його наметі, він не був сердитим. Навпаки, був немов задоволений своєю поведінкою і, жартуючи, хвалився, що він їм ще покаже.

Міора, очевидно, розповсюдила новину, що не я знайшов оту нову знахарку. Отож, чоловіки й жінки знов почали приязно ставитися до мене. Одного разу Мурдо застав мене у розмові з молодою жінкою. Він покликав мене на бік.

— Вона заміжем,— сказав він мені.

— Алеж - я й раніш з нею розмовляв, і нічого мені за це не казали ні ти, ні чоловік її!

— Так то воно так, чоловік нічого не казав, а проте він тобі більше не приятель. Так воно завжди буває з жінками. Їм треба, щоб чоловік зрікся усіх своїх приятелів. Приятелів свого чоловіка жінка боїться і ненавидить більше, ніж його коханок. Ось через що вона завжди віддаляє чоловіка від друзів його. Тут усі засоби добрі—навіть ревності. І ще тобі скажу, жінці не треба, щоб чоловік їй правду казав. Вона хоче, щоб він їй брехав. Вона змушує його до цього, і що більше він бреше, то більш вона задоволена з цього, то більш його кохає. Бо знає, що бреше він за для неї, бо суперечить це натурі чоловічій. Чоловік ніколи не брехав би жінці, якби вона до цього не змушувала його. Брехня більше приковує чоловіка до жінки, ніж його любов до неї. Кожна брехня—нова ланка у цьому ланцюзі. І добре, що воно так. Два способи є у жінки прикувати до себе чоловіка, коли він стане їй непотрібний: сльози і діти. Отож, добре мати ще третій спосіб—брехня. І ще тобі скажу: чим вищий шпиль гірський, тим глибші корені гори. Широкі колеса обертаються повільно, але проходять велику відстань. До цієї мудрости ти сам колись дійдеш власними шляхами. О, ви викрили оті створіння (створіння ті надто малі, щоб їх можна було вбити), але ви не навчилися тої мудрости, як треба жити! О, ви з вашими книжками, кам'яницями, законами, царями та докторами, ви не знаєте, як треба жити та вмирати. Є у вас знання, та нема мудрости. Ви, мов по вінця налиті бочки, що з них вода не тече, а просотується. Мізки ваші набиті всяким барахлом, і нема в них місця для думки.

Неділя. Шинок серед базарного майдану. Селяни з сусідніх сел посходились купувати коні. Вони вже скінчили оранку, скоро треба буде боронувати. Отож, їм потрібні до роботи коні. Цигани поприводили своїх музиків - каштанів і ось показують їхню швидкість, витривалість і силу. Два скрипалі сидять на стільцях, що їх поставили на стіл, і несамовито шкребуть своїми смичками. Кілька парубків уже танцюють, хоча ще далеко до півдня. Перший на селі п'яниця стоїть, розкарячивши ноги у білих штанях і тримаючи в руках глиняного гладущика, пропонує всім своє питво:—Пийте, бо настала весна!

Дівчата стоять невеликими купками, мов квіти польові, і розмовляють проміж себе; потакуючи, кивають головою, регочуться, з - під довгих спущених вій зиркають на парубків, що під'їжджають до шинка. Вони так добре знають кожного з них, що помічають найменшу зміну в їхньому одязі.

— Глянь - но, у Стана нова стрічка на капелюсі!

— О, чи бачили ви коли, щоб у Дана була сорочка з червоною вишивкою на рукавах!

— Ні, є у нього одна з жовтими, а друга з чорними взірцями. Оця з червоними—це в нього нова.

— Чи купувала його мати червону бавовну?

— Ні, Фаніца купувала.

— Ось як, Фаніца! А я думала, що він оженився з Віорою!

А парубки розмовляли про дівчат.

— Анжеліка має у намисті нового срібного дукача. Якось то низько він теліпається.

— Батько її вчора, підбивши каблуки, лаявся з шевцем.

— Шинкар цими днями розбив нового гладущика. Упав на східцях, виходячи з льоху і розбив гладущика.

— Якого?

— Отого з синіми квітами на жовтому тлі.

— Шинкарі такі вайлуваті!

— Вайлуваті та багаті.

— Отой музика Най за цей місяць порвав аж три струни. Це добра прикмета. Ніколи циган на двох весіллях не грає на одних струнах. Або ти, або жінка твоя зрадить цього року.

Помічалось кожному дрібниці. Кожна дрібниця давала матеріал для думок і балачок. Якщо хтось купував коня, то все село давало йому свої поради.

Вже на світі не буде ні коня того, ні чоловіка, а проте із року в рік люди оповідатимуть, стоячи літніми ночами під парканом, або взимку сидючи коло вогню, історію про те, як того коня купувалося, яку ціну запросили, яку запропонували, — кожне слово, кожен рух цигана і покупця.

— Чи пам'ятаєш, коли Єгор купив свого коня? То було того року, коли Стан одружився, а Маренова сука привела шестеро чорних цуценят. Найголовнішою темою розмови було однак дивне одуження Мурдо і оповідання про те, як велика знахарка, яку він зустрів десь над берегом Дуная, зачарувала його проти кулі й хвороби.

Коли Мурдо з'явився в шинку, його оточили старі люди і засипали своїми питаннями. Парубки з повагою дивилися здалека.

— Ніколи, Мурдо, не повірю, що знахарка, яку ти зустрів, є могутніша за Міору, — сказав один із прибічників Міориних. — Невже вона так само, як Міора, на метлі літає, невіжже так само, як Міора, може чуму припинити? Невже ми не знаємо, скільки разів Міора своїми чарами спасала світ від загибуні! Я певен, що Міора більша чарівниця, ніж ота, яку ти знайшов.

Мурдо, посміхаючись, слухав. Субесідник його чим раз більше й більше розпалювався, захищаючи Міору, і їх ціла юрба оточила.

Коли людей зійшлося багато, Мурдо, обвівши очима навколо, сказав:

— Ось Міора, а ось її син Ліка. Він найкращий стрілець. Він молодець. Якби не так вірив у чарівничу силу своєї матери, то був би з нього хлопець хоч куди. Хочете спробу? Пійду я на два дні до своєї знахарки. А тим часом хай Міора замовить свого сина проти кулі. Тоді станемо на шість кроків один від одного з пістолями в руках. Хто залишиться живий, той і буде ватажок.

Пропозицію Мурдо всі вислухали з жахом і здивуванням. Мала статися вікопомна подія. Творилася легенда. Мурдо — великий вождь.

Ніколи не забуду обличчя Міориного, коли Мурдо сказав своє слово. Нижня щелепа їй так і одвисла. Вона й слова не могла вимовити. З горла їй вихопився якийсь не то стогін, не то крик нелюдський, що нагадував виття вовчої зграї, що немов долиняло здалека. Тілом своїм вона хотіла захистити сина і так випросталась, що навіть зник її горб. Ліка, дарма, що високий, здавався маленьким дітям поруч з тією кістлявою сукуватою постаттю його старої матери.

Мурдо зник, немов земля його поглинула. Коли люди почали оглядатися навколо, то й сліду його не побачили. Пішла чутка, що бачили,

як він полетів на метлі. Діти, що гралися перед шинком, показували на дику качку, що пролітала високо по-під хмарами. Вони запевняли, що то Мурдо, що сами бачили, як він угору злетів. Всі повірили у чудо. Навіть Міора.

Цього дня вже не торгували кіньми. Над-вечір усі вже знали, що це буде змагання двох знахарок. Що має змагатися Міора з тою знахаркою, що вилікувала Мурдо. Тут вирішувалось, кому далі доведеться панувати і ватажкувати.

Та інакше й бути не могло. Якщо знахарка Мурдо знає сильніші чари, ніж Міора, тоді Міора — особа цілком зайва у таборі; хай вона з сином своїм Лікою забирається геть. Але якщо Мурдо, якого тепер ненавидить Міора, не доведе, що його знахарка могутніша, то не зможе він надалі залишатися ватажком племені. Той, хто хоче правити циганами, мусить знатися на знахарстві й на чаруванні, щоб захистити своє плем'я від усякої нечисти. Що, коли виникне пошесть серед скотини! Коли хвороба посяде людей! а частенько буває й те, й те. Як-же тоді обійтись без знахарки? Людина, що править, мусить бути загартована проти усякого лиха і бути в стосунках з надприродними силами.

Дивну картину являло собою плем'я за час відсутності Мурдо. Протягом дальших двох днів життя стало для мене незносним тягарем. Міора з сином не виходили з намету. Цигани, циганки й дітвора їхня тинялись тут і там, кричали, вищали, горланили, штовхалися, — всі вони нагадували безвільну масу якогось податливого м'яса, що без усякої мети і цілі совгалась туди й сюди.

Надзвичайна подія, схитнувши душі, воскресила старі слова і закляття. Знов сплили на поверхню звичаї і обряди давно забуті, загублені десь на берегах Гангу, або на Туркестанських шляхах. Жінки, одна одну тримаючи за косу, створили коло і пішли в танок, танцювали і вищали. Чоловіки хльостали один одного прутами. Уночі я якось побачив, що збудували олтаря, і злякався, чи не будуть людські жертвоприносини. Але багаття не запалювали. Старий циган почав говорити промову. Казав, що треба бути на варті. Не хитатися. Якщо виявиться, що Міора дужча, то вона покарає тих, що думкою своєю схиляються до другої знахарки. Огож, вони танцювали танці, позбавлені ритму, і співали пісень, позбавлених мелодій; пазурями роздирали собі обличчя, груди і завивали в нестямі. Потім один із них швидко, без кінця почав проказувати два слова: „Чітра, ватра, чітра, ватра, чітра, ватра!“ Всі підхопили ці слова і стали їх повторювати, гіпнотизуючи один одного гарячковими, широко розплющеними очима, нервово дригаючи ногами і плечима. Голосний лемент Міори знявся по-над монотонним галасом, що незабаром став акомпаньяментом до цього жалібного співу. Час од часу серед цієї неземної какофонії раптом розтинався сухий і гострий постріл: то Ліка стріляв із пістоля.

Впавши у нестяму, цигани і не помітили, як серед них з'явився Мурдо. Побачивши його, вони змовкли і оточили ватажка свого. О, вони вірили в нього і в його знахарку! Він це читав в очах їхніх. Їм і ніяких доводів не треба було давати!

Мурдо був босий, в одній тільки білій сорочці, широким червоним поясом підперезаний.

— Покличте Ліку, — наказав він, — але нехай двоє з вас тримають Міору і не випускають із намету.

Вийшов Ліка. Вийшов, похитуючись. Мурдо це спостеріг. Старий ватажок підійшов до молодого цигана, відміряв шість кроків від нього. розстібнув сорочку і, виставивши волосаті груди, сказав:

— Цілься добре, Ліко, щоб потім не жалкував. Я знаю, що ти найкрайший стрілок.

Міора завищала, як навіжена. Всі змовкли, поійняті острахом.

— Ну,—старий ватажок підняв пістоля.—Я лічитиму до трьох.— Ліка був блідий, але опанував себе. Видно було, що обом хотілося як-найшвидше скінчити цю справу.

— Один.

— Два.

— Три.

Зразу гримнули два постріли, і Мурдо упав навznak. З грудей йому струмила кров.

— Мурдо!—скрикнув я, схилившись над циганом, що вже помирав.

Ліка стояв на місті, здивований, спантеличений тим, що сталося.

— У мене... в лівій руці... візьми...—тихо промурмотів Мурдо.— Він добрий... стрілок. Усі в нього... віритимуть... А цього й треба було. Ватажок... в якого всі вірять... велика знахарка Міора... дужча за мою...

З його лівої руки взяв я кулю, що призначена була для Ліки.

Мурдо помер, щоб залишити своєму племені вождя, якого всі вважатимуть за могутнішого, ніж був він сам.

Незабаром почалися танці і веселощі. Знов залунали пісні, потекло вино, жінки повдягали найкращі свої строї, чоловіки раділи і тішились.

О Мурдо, внуче могутнього ватажка Люку! О ти, що не залишив по собі сина, гідного твоєї крові! Я розказав про твою смерть іншим, щоб знали вони, як треба вмирати. Я вже розказав їм про твою велику мудрість, ту мудрість, що більша за зміїну, хоч і позбавлена її трутизни, і про твої могутні крила, дужчі за крила орлині, що на них душа твоя злітала високо по над брудом і порохом долини, ніколи не заплямувавши себе кров'ю жертви.

Мурдо, внуче Люку, вовче! Орле і зміє! Людино! З усіх, що бачили, як ти вмирав, я один лише знаю правду. Плем'я розпорошилось на всі чотири вітри. Ліліт зробила своє жакливе діло. Мурдо, мій учителю Мурдо, мій вождю, ти для мене був більше, ніж брат, або батько; прости мене, якщо не потрапив розказати історію твого життя так, як ти, о незрівняний, хотів би, щоб я розказав.

З англійської переклав О. Буріардт